

Двоє на березі

Валерій Шевчук

Повість-диптих

СТРОФА: "ХМІЛЬ НА РОГАХ В ОЛЕНІВ"

Діється у Житомирі 1980 року

1

Старий Підгаєцький насторожено звів обличчя. Над головою щось гупало, а глина відколювалася від стелі й кришилася сухими пластівцями. Старий рушив до дверей, ступаючи навшпиньки, його рот розтулився, й з нього вигулькнув язик. Прозоро визкнули погано змазані двері, і старий на мить завмер.

Зупинився й наставив обличчя угору. В цей час від стелі відкололася чимала глиняна пластина й розбилася об покришку каструлі, що стояла на столі.

Підгаєцький метнувся на заклепу веранду, а за мить уже дерся по драбині, котра вела на горище. Хапався покритими ластовинням руками за щаблі й обережно переставляв ноги. Рот його був так само розтулений, а язик нервово облизував сухі вуста. Піт заповнював зморшки, і старий сипло дихав. Дверцята, що закривали хід на горище, були прикрашені чималим висячим замком, і Підгаєцький, тримаючись однією рукою за того замка, другою нишпорив у кишені, шукаючи ключа.

На нього війнуло металічним запахом бляхи й терпким, сухим — куряви. Ступив у густий сутінок, порізаний жовтими навкісними сонячними смугами, але зупинився й насторожено прислухався. У смугах крутилися вертляві пилінки, неподалік кричали ластівки; десь близько були їхні гнізда.

— Хтось тут є? — вигукнув старий тонким, тремтливим голосом. Коротка луна озвучила його голос — стояла навдо-кіл мертва тиша.

Старий пильно обдивився горище, але йому заважали добре бачити ті ж таки сонячні смуги. Був наче під водою: старі річі, бозна-коли сюди викинуті, покрилися пухнастим шаром куряви, а по кутках і у глибині сторожко принишкла тьма. Він подумав, що річі, які тут, вже майже з'їдені часом — промайнуло це в його голові, як спалах; ноги помалу повели його поміж химерне плетиво сонячних мереж.

— Я тебе зловив! — крикнув старий задля остороги, хоч був сліпий тут і затуманений,— йому увіч причулося, що в глибині цієї порізаної сонячними променями сутіні хтось зачаєно дихає.

Нервово втяг у себе повітря і, здавалося/почув запах і світляних стяг, і померлих речей, перемішаний з духом старого паперу.

Ішов, керований більше відчуттям, ніж розумом, виставив уперед руку й начебто мацав перед собою простір: той, котрого він хотів застати на горищі, мав ховатись у лівому дальньому кутку.

Сподівався на цю зустріч, але, коли на нього блимнула пара блискучих оченят, здригнувся й зупинився, збивши хмарку іржавої куряви. Йому стало млосно й дивно, бо

там, у сутіні, почало повільно промальовуватися обличчя. Злякане, перестрашене, але напрочуд знайоме. Достеменно знав його, бо щось тенькнуло в грудях і примусило стиснути кулака: не здивувався б, коли б сталося таке вві сні. Його думка спалахнула, метнулася, наче їй стало тісно в цьому душному світі, а в глибині мозку просвітився чи спогад, чи передчуття: він побачив свій власний фотоальбом, горталися сірі тугі сторінки — чи не звідти воно?

— Ти хто? — вражено спитав Підгаєцький.

У кутку засопіло, мала, освітлена сонячним променем рука майнула і пропала — хлопчак утер затиллям долоні носа.

— Ти злодій моїх книжок! — знову вигукнув старий. — Украв у мене аж десять штук!

— Я не крав! — буркнув малий, і його очі затремтіли, затанцювали перед Підгаєцьким.

Книги лежали тут-таки. Долівку було застелено газетами, що пожовтіли від часу, а на них — томи з блискучими золотими надписами на корінцях. Тут же стояв низенький ослінчик, і старий зморено на нього присів.

— Тепер ти від мене не втечеш, — сказав він зовсім мирно. — Давно за тобою, голубчику, полюю: і гупає над головою, і вкрадено десять книжок...

У кутку схлипнуло й засьорбало. Мала, худа постать втислася між бантини — на широкому дитячому личку тріпотіли два перелякані вогники...

На старого знову найшла запаморока. Дивився на малого й не міг до тям прийти: надто знайоме обличчя! Нервово смикнув плечем і кашлянув — було йому увіч не по собі. Хлопець миттю відчув його настрій, бо тоненько й фальшиво заскиглив.

— Ти мені не реви! — сказав Підгаєцький, — Ти, бра, — злодій, і я зловив тебе на гарячому!

По запорошених хлопчачих щоках попливли вже справжні сльози, а брудний кулачок узявся ретельно квацяти їх і розмазувати.

— Вилазь — і підемо! — сказав старий, — Заведу тебе куди тра, — тоді й дітям своїм закажеш красти!

Хлопчак різко замотав головою: вилазити не хотів. Рука його потяглася за шматком цегли, що валявся у поросі, і Підгаєцький мовчки за тою рукою стежив. Хлоп'ячі пальці розтислися й покинули цеглину. Зачерпнули жовтої куряви й на мить знову повосковіли в сонячній смузі. Хлопець немов туманом покрився, а старий зморщив тонкого носа і чхнув голосно й розкотисто.

— Ти, я бачу, хверт! — сказав він. — Онде й каменя проти мене береш. А що мені зробиш тим каменем?

Довга пауза, а в ній — дзвінка тиша горища, у піддашші знову закричали ластівки, на бантині, якраз над головою малого, приклеївся нічний метелик і, як хлопчик, нервово тремтів.

— Вилазь! — видихнув Підгаєцький. — Чи до вечора надумав сидіти? Хоч знаєш, що за книги крав?

Хлопчик кивнув: знав. Обтер брудною долонею очі і ще більше замацьорив обличчя.

— Я їх цілий вік збирав,— так само мирно сказав Підгаєцький.— Не для таких злодіяк, як ти. Чи, може, як лежать на горищі, то й викинуті?

Хлопчак дивився на старого блискучими оченятами й сопів.

— Тобі це так просто не минеться!

— Я їх не крав,— буркнуло з кутка.

— Ти їх не крав! А десять книжок? Отак узяли й полетіли, еге? На крильцях! — Він зробив рух пальцями, показуючи, як летіли книжки.— Е, ні, голубчику, я тебе зловив, і ніде ти тепер не дінешся!

— Я їх у вас позичив! — сказало з кутка.— Думав, почитаю і віддам.

Очі в старого округлилися, і він знову відчув запамороку. Десь бачив цього малого, та й голос був знайомий.

— Гаразд!— сказав майже мирно.— Я тебе не битиму. Давно сюди лазиш? Тільки не бреш!

— Давно! — сказав голосок.

— Ясно, що давно,— десять книжок потягнув. Вони в мене кожна на очах, чи, може, думав, не помічу? А я їх, як свої пальці, голубоньок, знаю... Як сюди залазиш?

З кутка хмикнуло.

— Коли б ти був добра дитина, а не злодіяка, прийшов би до мене... Так і так, сказав би,— може, б тобі яку книжку й показав.

— Не показали б,— буркнув малий.

— А може, й показав би. Чесні люди не лазять потайки по чужих горищах, а ходять у бібліотеки й позичають там книжки. То як сюди залазиш?

Вуглики в кутку спалахнули, хлопчик обливав зашерхлі губи.

— А ніяк! — сказав він.

Старий засміявся. Хрипко й тонко, і його сміх химерно розлунився по горищі.

— Яз тобою по-доброму,— сказав він,— а ти як вовчєня. Хочеш, дам цукерку, коли скажеш, як сюди залазиш.

Витяг замотаний у папірець "Барбарис" і помахав ним, тримаючи за кінчик обгортки.

— А п'ять цукерок дасте?

— Ого! — сказав Підгаєцький.— Ти ще й торгуєшся! Гадаєш, у мене цукеркова фабрика?

— П'ять! — твердо сказав хлопчак.

— Гаразд, п'ять. Але тоді повернеш книги. Всі до одної! А не віддаси, заявлю на тебе в міліцію.

Вогники в кутку насторожено блимнули.

— Не треба в міліцію!

— Тоді ти повернеш мені книги й покажеш, як сюди залазиш.

Хлопчина кивнув.

— А тепер вилазь!

Вогники в кутку погасли, хлопець вагався. Сидів у закапелку й шкрябав нігтем по

блясі.

— Перестань шкрябати! — не витерпів старий.— Терпіти не можу, коли хтось шкрябає.

— Гаразд! — сказав хлопчик і поліз навкарачки з кутка.

— Візьми цукерку,—милостиво сказав Підгаєцький. Малий узяв цукерку брудними пальцями.

— Хоч би вмився, коли йдеш до книг.

— Це я тут замазався! — буркнув малий.

Одна дошка на торці відставала, і Підгаєцький аж рота розтулив з цікавості. Хлопчак сів і висунув ноги в дірку, ліва його щока віддimalася від засунутої туди цукерки.

— Дивись, не впади! — сказав старий і присунувся до дірки.

Внизу темніли клухмби, а над ними майоріла сліпучо-біла білизна. Цю білизну випрала ще вчора невістка Під-гаєцького і строго наказала старому за нею дивитися. Сама побігла на роботу, як завжди, і Підгаєцький вперше за сьогодні виконав її наказ.

Хлопчак звисився на руках і замахав ногами. Потім зачепився великим пальцем ноги за цегляний виступ і обережно вмовив ступню.

— Ну й ферт! — аж засміявся Підгаєцький.

— Не заважайте! — блимнув хлопчак. Він відірвав рукою від дошки й схопився за потріскану від численних дощів ринву. Старий пильно стежив за обережними рухами свого невільника.

— Може, шворку подати?

Хлопчак замахав головою і відірвав від дошки другу руку. За щокою віддimalася цукерка, і він з прицмоком посмоктав. Нога посунулася донизу й оперлася об другий цегляний виступ. Руки розслабились, а тіло трохи з'їхало по ринві.

Підгаєцький раптом схаменувся. Почалапав по горищі — за ним жовто здіймалася пронизана сонячними струменями курява. З гуркотом засунув за собою засув і навіть замка не замикав. Надибував ногами щаблі драбини й поспішно злазив.

Хлопчак тим часом зачепився за цвях і обережно звільнявся від нього. Потім притулився животом до ринви і спустив ногу. Обличчя його було спокійне. Підгаєцький у цей час кульгав по сходах. Сусідка, що підіймалася назустріч, здивовано подивилася на нього.

Вискочив з дерев'яної веранди і настільки засліпився сонцем, що не помітив ще однієї сусідки, котра непорушно й велично стриміла у вікні. Завернув за ріг будинку й подався стежкою.

Довкола нього сліпуче замайоріла білизна — наче на якийсь вітрильник потрапив. Вітер плескав полотнищами, над головою цвіла яскраво-синя бездонь, яка впала йому у вічі, коли глянув, як злазить хлопчак. Той уже був невисоко, і старий гукнув тоненько, остерігаючи його.

Хлопчак повернув до нього замацьорене обличчя, переклав цукерку з однієї щоки за другу й мотнув головою:

— Відступіться!

Старий відступився, а малий стрибнув, як кішка на всі чотири. Відразу ж випростався — до долонь йому причепилися прозорі піщини, і він обтер руку об руку, наче їх мив.

— Ти ферт! — сказав Підгаєцький і пошукав по кишенях. Витяг одну за одною ще чотири цукерки і всунув їх у хлопчачу долоню.

— Це мені невістка дає, щоб я не кури́в,— сказав, ледь усміхнувшись.— Як тебе звуть?

— Вітько...

— То пішли, Вітьку!

Хлопець рушив, широко ступаючи, а старий покvapливо задріботів поруч. Пахло квітами від клумб, свіжою білизною і попеченим на сонці полином. Хрумтів під ногами пісок, а сонце зливало на них міради сліпучого й теплого проміння. Стояв над землею серпень, і про це вістило погідне небо з купчастими, срібними хмарами. Старий розпрямився і змахнув з лоба сиве пасемко волосся. Хлопчак смішно крокував побіч, і голі його литки поблискували тугою, засмаглою шкірою. Засунув руки в кишені коротких штанів, а босі ступні хльопали по синюватому камінші хідника.

— Не думай, що мені жалко тих книг,— заговорив старий.— Ти їх усе одно не прочитаєш, а крім того... надто вони мені дорогі.

Минали будинки з однаковими ґанками, однаковими віконницями й ринвами, що завершувалися фігурними викрутасами; на деяких табличках для пошти-ще збереглися тверді знаки та "ять", хідники устелені гнейсовими плитами — все це пашіло від гарячого дня.

Хлопчак зупинився й повернувся до старого.

— Це тут!

Штовхнув великі двері: запахло гасом і чимось кислим.

Старий обережно переступив поріг — у вічі впав розгардіяш: скатірка спустилася до підлоги, на столі — консервна банка з вирізаним, загнутим догори верхом і кілька немитих тарілок. Біля банки вивищувалася порожня пляшка "Аромату садів" і валялося кілька шкуринок та висохлих пластівців голландського сиру. Більше ліжко було запнуто сірим укривалом, а менше розстелене. Старий розглядався здивовано й трохи сторопіло.

— То це ти тут живеш? — спитав.

— З батьком,— відказав малий.

— А мати твоя де?

Хлопець здвигнув плечима, його вуста смикнулися.

— Померла, чи що?

— Не померла,— неохоче сказав хлопчак.— Покинула... Підгаєцький сів на поставлений серед хати стілець і передихав. Витяг велику носову хустку й обтирав з обличчя піт.

— Ге, неважно живеш,— сказав він.— А батько де?

— На роботі,— спокійно сказав малий.— Напитує собі другу жінку.

Вимовив це речення смішно-серйозним тоном і подивився поважно на Підгаєцького.

— А за матір'ю не сумуєш?

Хлопчак сплюнув на підлогу і відвернувся.

— Це ти й книги мої крав, щоб було тобі веселіше? — обережно запитав старий.

— Віддам уже ваші книги,— малий блимнув спідлоба.

Зрештою, старий і сам побачив ті книги. Акуратно стояли в кутку на етажерці, тьмяно поблискуючи золотими надписами на корінцях.

— А батько у тебе не спитав, де ти їх узяв?

— Батько у мене нічого не питає,— сказав байдуже хлопчак.

— Це ж чому?

— Бо п'яний щодня приходить. Сяде отак, як ви, й плаче за мамою.

— А ти не плачеш?

— Чого б то я мав плакати?

— Іди сюди,— покивав пальцем Підгаєцький. Хлопець здивовано звів брови й підійшов. Тоді старий

засунув руку в кишеню і витяг ще одну барбариску.

— На! — сказав і знітився.

Перед ним стояв малий, брудний чоловічок і здивовано на нього дивився. Крізь розстебнуту курточку видніла несвіжа, майже сіра маєчка. Цукерку однак хлопець узяв, сховавши її в темній долоні, а тоді кивнув у куток, де стояла етажерка.

— Забирайте їх, чи що?

Книги були великі й не вміщалися під пахвами.

— Може, допоможеш мені донести? — сказав старий.— Красти ж знав...

— Я не крав,— знову буркнув малий.

— Взяв на вічне оддання!

— Я думав їх назад однести.

— Авоськи в тебе нема?

Хлопець пішов на кухню й приніс брудну, жовту авоську.

— Тільки назад оддасте,— сказав.

Підгаєцький почав накладати книсяши, щоразу поправ-ляючи, коли западали різками в очка.

— А ти звідки взнав про мої книжки?

— Та вже взнав!

У сітку влізло тільки семеро книжок, три Підгаєцький узяв під пахви.

Вже виходив, коли озирнувся на малого. Хлопчак світив до нього поглядом, і старий знову відчув знайому запамороку. Щось його схвилювало і стурбувало — якийсь спогад давній, знайоме все це було. Далеке воно бозна-як, як видиво забуте,— з ним останнім часом таке траплялося. Не раз зупинявся раптово, задивляючись на якогось чоловіка чи жінку. І йому млоїло серце — забував, що той чоловік чи жінка теперішні.

Мимоволі повертався у якісь площини минулих часів; здається, й зараз відбувається те саме. Після цього в нього завжди бував поганий настрій, він задумувався, наче щось турбувало. Тоді все змішувалось і змішувалось, здивовано розширяв очі, й такі чудні ставали і навколишній світ, і люди.

Знову подумав про свій фотоальбом; між його сірих сторінок було заховане обличчя, яке в казковий спосіб вислизнуло з того надійного сховку. Він знав його не від учора, а багато десятиліть. Те обличчя, вислизнувши з фотоальбо-ма, чомусь приклеїлося до цього незнайомого хлопця; може, тому так лагідно з ним повіяло. Вони обоє відчули: між ними виник якийсь зв'язок, що його простим словом не пояснити.

— Авоську я тобі віддам,— сказав старий.— Прийдеш до мене, чи на березі зустрінемося?

— Зустрінемося на березі,—поважно відказав хлопчак.

2

Вийшов на вулицю, в отой наповнений сонцем простір, і замість відчутти радість, адже повернув-таки книжки, щось легенько стисло його серце. Від того очі перестали помічати барви: все тільки сіре й неживе. Прощальний погляд малого просвічував його, наче рентгенівське проміння, і щось знайшов у ньому немічне — упізнавав його в собі, відчув, що навколо все не так, як уявляється. Десь поруч може жити хтось такий самий, як він, можливо, якесь його відбиття, тільки один кінчає жити, а другий починає. Згадав химерну свою, ще дитячу вигадку, що людина не може вмерти, бо десь далеко, у глибокій старості, станеться так, що його "я" відірветься від нього, наче листок, і перейде в іншу істоту. Зараз ця думка знову ожила в ньому, і він подумав, що даремно цей Вітько так його схвилював. Вони таки подібні один до одного: той хлопчак з далеких часів і цей — справжній. Було ще одне, що примусило старого примружити очі й пильно зирнути в глибину вулиці. Ну, звісно, він теж не знав матері — покинула колись його з батьком і подалася із захожим офіцером. Його батько тоді, здається, пив, а малого Підгаєцького забрала до себе тітка Климентина...

Книжки нести було незручно, авоська різала руку, а ті, що тримав під пахвами, роз'їжджалися, і він змушений був весь час зупинятися. Піт заливав очі, він її міг гаразд утертися, а в голові наче вовняний клубок зав'язався.

Підгаєцький спинився. Перед ним лежав краєвид із річкою, і він утупився в нього вицвілими оченятами. Ріка була обсаджена тополями, а над водою зблискували білими латками грудей ластівки. На горбах викруглювалися поля з жовтою, свіжою стернею, позастигали на них буро-білі плями — випасали корів.

Подвір'я, в якому він мешкав, теж було яскраво освітлене: жовтий і білий колір упали йому в око. Біле — це білизна, розвішана під сонцем, а жовте — вдруге розквітлі кульбаби. В кутку примостилося кілька дерев, а весь двір оточено сараями з прогнутими толевими дахами. Один із ганків, котрі ліпилися до їхнього будинку, був свіжо помитий, і на мокрому дереві проступало золоте жилля. Підгаєцький подумав, що виглядає зі своїми книгами в цьому дворі дивно, через що занепокоєно стрілив очима туди, де завжди стриміла у вікні сусідка.

— Десь уже книжки купили? — спитала вона, і в її позірно байдужих очах заломилася блискуча іскра.

— Нічого я не купував! — буркнув Підгаєцький.— Мої це книжки.

— А ваша невістка вже з роботи прийшла,— так само байдужно сказала сусідка.— Оце в магазин побігла.

На те слово Підгаєцький здригнувся, наче його вжалила оса, очі його забігали, він низько зігнувся й подався до галереї: треба було використати момент, поки невістки не було вдома. Швиденько шугнув на сходи і майже побіг по них, хоч це була для нього нелегка справа — кілька разів спіткнувся й мало не впав. Захекався, аж задихатися почав, а нагорі зімліли йому ноги. Та перепочинку дозволити собі не міг, зразу ж поліз на драбину, виносячи спершу ті три книги, що були під пахвами, а тоді й ті, в авосці.

Курява на горищі вже вляглася, крізь дірки падали жовті струмені, він жадібно ввібрав у себе повітря: знайомий і рідний дух. Відчув тут себе в безпеці і вже повільно почвалав, здіймаючи сандалетами хмарки пилу між золотисто-сіру мережу, де не раз ховався і не одну відчув затишну хвилину.

Опустився на стілець і відтулив дошку, щоб витягло куряву. Перед ним проліг горбистий краєвид і ті сіро-жовті стерні, на яких розсипалася, наче іграшкова, худоба. Серце шалено калатало, він дихав із присвистом, але очі його вже заспокоювалися і починали жити не тут, а на тих далеких полях.

Переймався тишею, цим любим і мирним спокоєм, що його відчував тільки тут: легенький смуток овіяв йому обличчя й тепло увійшов у груди. Десь там, попереду, в яскраво-синьому повітрі захитався невістчин образ: важке обличчя і очі, що дивляться на нього прижмурцем. Він прогнав те видиво з-перед очей: затишно йому було і сумно. Взяв нічого не відчував, окрім цього смутку, голова — вільна, а душа розверста. Приплющив очі й погасив яскраво-синій краєвид: думав про те, що все пережите сьогодні й справді на сон схоже. Дивна зустріч на горищі, його мандрівка, захаращена кімната, хлопчик з розширеними, серйозними очима, лискуча, осяйна білизна, якою грається вітер,— в нього завинулось у голові, і Підгаєцький невідь-чому подумав: отак би вмерти! З отаким синім смутком на серці, власне, й не синім, а голубим, з цією тишею навколо, з ясним відчуттям затишку і майже повного задоволення. Але він знав, що дурить себе, що сьогоднішній день ще не закінчився, що все відбуте в ньому — химерна візія, а є ще реальний світ, і цей світ... уміщається в образі його невістки. Зараз, зараз воно відбудеться, ще мент — і його тиша вмере, а він залишиться; ще мить — і його голубий смуток стане чимось таким, як оця курява. Та уроча хвилина наближалася до нього, майже фізично відчував, що невістка піднялась уже по сходах; ну звісно, онде чути кроки, онде рипнула драбина — лізе сюди, важко вихекуючи повітря; ну от зараз, сказав він подумки і заплющив очі.

— Знову сюди забралися? — почув він невдоволений невістчин голос і, хоч сподівався на нього, здригнувся.

— Га? — розплющився злякано.

Невістка стояла на горішніх щаблях драбини, всунувшись у прочіл по пояс.

— Чого це ти мене лякаєш?

— Такий уже ви лякливий! — буркнула невістка.— Ходили книжки продавати?

Невістка захиталась у проїмі, наче й собі хотіла вибратися на горище, але Підгаєцький був спокійний: не посирила б простору між драбиною і вхідним отвором.

— Нікуди я не ходив!

— Спускайтеся, розговор у мене до вас є,— спокійно сказала невістка.

— Приберу тут і прийду,— неохоче відповів Підгаєцький.

— По тому приберете.

— А ти мене не жени! — гостріше сказав старий.— Приберу і прийду...

Невістка стенула плечима й почала зникати, поступово коротшаючи. Нарешті в проїмі лишилася тільки її голова.

— А ви обідали?

— Ще ні! — з гнівом сказав Підгаєцький.

Голова скрушно подивилася на нього, а що старий схилився до книжок, зітхнула і зникла...

Невістка була сердита. Хотіла навіть засува засунути, але знову зітхнула й почала злазити. Була гладка й неповоротка, тому ставила ногу на приступку помалесеньку, надійно спираючись. Коли ж торкнулася підлоги, відчула, що лоб їй зросився потом, наче проробила вона невідь-яку роботу.

— Ух! — видихнула й повернулася.

— Знову посварилися? — підморгнула їй сусідка, яка зі щирою увагою стежила за її сходженням.

— То оце так! — сказала спересердя невістка.— Чогось надувся, як сич, і сидить на тому горищі! Не, ви подумайте: годую його, перу, мало мені свого клопоту? Вже й книжки тягав продавати. Я як почула, думала, що впаду.

— Випить хоче! — категорично сказала сусідка.— Годите йому, як болячці, то він і витворяє. У мене з мамою таке саме... Чим більше їм годити, тим вредніші стають...

— Не кажіть! — махнула рукою невістка.— Воно, я вам скаж^у...

Підгаєцький сидів на ослінці, повернувся лицем до виходу з горища і насторожено слухав плетух: розмова виразно долинала до нього. Обличчя на мить скривилося, а в голову ніби набилося вати. Слухав теревені, і хоч нічого нового в них не було, кожне слово боляче його стьобало. Повітря навколо було драглисто-сіре, мертво висіли жовті сонячні стяги; йому захотілося затулити вуха обома руками, заплющитися і хоч так віднайти спокій і затишок. Але слухав і слухав: одна й друга, вимовляючи, не могли спинитися: невістка скаржилася на нього, а сусідка на його ровесницю: їх залишилось у домі таких тільки двоє. Тому й відчував посилений інтерес, хоч бридко ставало на душі.

Нарешті голоси на веранді замовкли, почалапали кроки — однієї в один бік, а другої — в інший. Він провів рукою по обличчю, наче знімаючи з нього павутину, і тільки тоді дозволив собі визирнути з горища.

Зовсім близько пролітав чорний птах. Так близько, що вони могли зустрітися

поглядами. І Підгаєцькому знову тенькнуло всередині: відчув якусь дивну присутність, здалося йому, розтулить зараз той птах дзьоба й повість йому щось сокровенне.

"Чап-чалапа!" — чув він неквапні кроки жінок, які розходилися по квартирах, і це чалапання незвично його роздратовало.

— Ідіть, ідіть! — пробурмотів він... Оце б прилягти на кілька хвилин, а може, й заснути, щоб повернути голубий спокій і віднайти отак звільнення. Забути б усе прикре й тимчасове, усе, до чого звук, але що не переставало його тривожити,— золотої тиші зажагнув він раптом. Стане тоді поважний та спокійний і матиме охоту пізнати урочистість, яку завше відчував, коли навідувався до книся^ок. Зробиться умудрено-статечний і віднайде рівновагу, якої почав останнім часом позбуватися. Суха, пожовтіла від сонця рука потягнеться до книг і вийме з-поміж них найветхішу. Розгорне її біля світла — хай дріботять і стрибають перед очима літери. Можливо, він не читатиме, а тільки роздивлятиметься, а мо', лише картинками побавиться — ну хоч би у цій, в "Історії землі" П. Неймайра. Перед ним попливуть світові дива: залізні брили в Овіфаці, Пташина гора на острові Ян Маєн, вулкани й гейзери. Він знає напам'ять усі ці картинки і навіть вірить, що й досі всі ті дива існують, хоч ніколи не бачив їх посправжньому й не побачить. Але вони потрібні йому тут, у цьому невеликому місті, де все так звичайно й буденно і де образом такої буденності виступає невістка. Можливо, ті світи — як потойбічні, і є їх на землі не один: світ жителів землі, води й повітря, світ живий і неживий — кожен між собою з'єднаний, переходить у інший, єднається й заперечується...

Але він утомився. І від того, що витратив сьогодні забагато енергії, і від цих надто дивних думок, від яких ніяк не звільнитися. Йому конче треба врівноважитися й заспокоїтися, бо коли б зійшов зараз на той "розговор", який має до нього невістка, напевне наговорив би їй прикрого.

Заплющився і таки пізнав спокій, у якому міг сприймати і відтворювати зображення. Отож перше, що він з'явив для себе,— розширені Вітькові очі. Щось хотів прочитати в них чи збагнути, але не міг. Друге зображення — застигла у вікні сусідка, це вона розповіла невістці, що він ніс додому книжки. Та сусідка — теж одне з див світу, про яке не здогадувався П. Неймайр, вона стримить у вікні від ранку до вечора, і є у ній щось від людини й вазона. Її незворушність дивогідна, невідомо, чи їсть вона й п'є, а чи, може, її щодня поливають, як той-таки вазон. Третє зображення — невістка, власне, її розіпнута постать в прочілі дверцят на горище, опасиста й ворухка. Підгаєцький вкотре здивувався: чому має з пею жити? Звела їх у цьому світі дивна гра долі, хоч вони, здається, у яштті неспівмірні. Колись був син, який помер, лишивши цю жінку вдовою, був онук, який зараз у війську, а після війська збирається вступати в інститут,— ось вони промінші ланки. Випали з його життя, як зуби, і він раптом опинився сам на сам із цією жінкою,-яка, здавалося, тільки й чекала його смерті. "А я, хе-хе-хе, не скоро помру!" — сказав уголос Підгаєцький, і смішок його був старечий та хрипкий. І від того сміху чи й думки йому стало на серці погідпо, і він якось забувся, що його ще чекає неприємна розмова з невісткою, її сльози й дорікання, а що не зможе

нічого їй до ладу пояснити, то тільки огри-

затиметься, і це ще більше розпалить невістку. Пізніше вона покине його самого, гримнувши спересердя дверима, і побіжить до котроїсь із сусідок, щоб відвести душу, а він відчуватиме, що з її відходом сварка не минає, що її голос ще живе в цьому на позір тихому повітрі, що, зрештою, кожен його кубічний сантиметр ще й досі бринить від звуків, які нещодавно тут проливалися. Тоді він думатиме, що єдине пристановище для нього — будинок перестарілих, і продовжить розмову з невісткою, хоч тої вже в хаті й не буде.

— Коли ти не можеш зі мною вжитися,— скаже він невістці,—я піду в будинок для перестарілих...

Тоді невістка, хоч її й не буде в кімнаті, вдариться в сльози і почне роздумувати вголос, що скажуть люди про такий його вчинок, і що їй соромно буде тим людям у вічі глянути, і що це така ганьба, якої вона не винесе, бо он той і той здали своїх старих і на них усі пальцем тицяють. Губи в невістки хутко злітатимуть над зубами, а зуби в неї золоті, і в тому золоті спалахуватиме сонце, через що невістчин рот буде наче повний вогню, і Підгаєцький дивитиметься на ту жінку й думатиме: звідки її знає і чому живе разом? Однак відчуватиме, що він таки зовсім не хоче йти в будинок для перестарілих, бо щохвилини має змогу вийти з дому й побачити перед собою вільний світ.

— На вашу пенсію людину не прохарчуєш,— скаже вже вкотре невістка.— Я завжди до неї докладаю десятку-другу, а ви як були невдячні, таким і залишилися...

Старий розплющив очі: перед ним лежав широкий, білий світ. Повний сонця, зелені, хіба що на свіжих стернях жовтіло. Так само паслися корови, виїдаючи з-поміж стерні конюшину, і йому раптом захотілося туди піти. Отак вийти через цей отвір і рушити просто по повітрю, злегенька в ньому похитуючись. "Колись я так і вчиню",— подумав замріяно Підгаєцький.

3

Стояв босоніж у воді, колошви штанів були підкочені, на голові стримів старий солом'яний капелюх з опущеними крисами, тримав у руці вудку і аж подався вперед, так пильно стежив за поплавком. Вряди-годи той поринав у воду, Підгаєцький підсмикував, і над водою срібно спалахувала пліточка. Долітала до наставленої старечої руки, а ще за мить опускалася в брезентову, прив'язану до боку торбу. По тому наживлював мотиль, і знову поплавок вільно клався на воду.

— То я прийшов за авоською,— почув Підгаєцький тонкий голосок і здригнувся.

— Га? — повернувся трохи перестрашено.

Вітько сидів на траві в тій самій курточці й коротких штаних, ноги його були, як у чобітках, у чорній грязюці.

— Ти б помив ноги, — сказав Підгаєцький.

— Це я по болоті лазив,— сказав байдуже Вітько.— То ви віддасте мені авоську?

— Чого б це не віддав? Я не як ти: на чуже добро не ласий. Тільки сам бачиш: зайнятий я зараз.

Поплавок знову пірнув під воду, і срібна пліточка полетіла від води до наставленої

руки.

— Я теж на чуже добро не ласий,— сказав Вітько.— Ті книжки я збирався повернути, та й простили ви вже мене...

— Це я простив? — повернувся до нього Підгаєцький.— Чого ж хочеш?

— Таж по авоську прийшов... Добре ловиться риба?

— Непогано,— сказав старий, закидаючи вудочку.— Ти трохи зачекай.. Зловлю ще штук з двадцять...

— Ого!

— А тобі ніколи?

— Та чого там. Може, дасте, я половлю?

— Я вчора цілу торбу окунів наловив,— збрехав Підгаєцький, пильно стежачи за поплавком.— Тільки не тут, тут окунів нема.

— А де?

— Де, де! Скажи тобі де, там завтра сто хлопчаків стане. За греблею, он де!

Поплавок смикнувся, старий підсік, але риба зірвалася.

— Дуже різко підсікаєте,— сказав хлопчак.

— Повчи свого батька! — відрізав Підгаєцький.— Я тут ловив, коли твій дід ще в коротеньких штанцях бігав...

— А я все одно краще за вас ловлю!

Поплавок смикнувся, і старий знову не підсік риби.

— Ти мені не чаруй.— Підгаєцький сердито повернувся в бік малого.— Коли тебе не було, ловилася, що не встигав хапати, а прийшов — зривається.

Хлопчак притих, а за кілька хвилин пліточка знову полетіла від води в наставлену долоню.

— Це так і до вечора двадцять штук не зловите,— кисло сказав малий.

— А мені нікуди спішити,— спокійно зауважив Підгаєцький.— Ніде твоя авоська не дінеться.

Але від цієї хвили рибу начебто підмінили. Поплавок вільно плавав по воді й не думаючи занурюватися. За цей час ноги в хлопця обсохли, і він знічев'я сколупував з них засохлу грязюку.

— Ну, от бачите, нічого й не ловиться,— сказав. Старий зітхнув. Зирнув у привішену брезентову торбу,

а тоді кивнув малому.

— Йди половиш, а я рибу занесу. Заодно й авоську прихоплю.

— А рибу мені куди класти?

— Гадаєш, буде риба? — засміявся Підгаєцький.

— Атож як! Тільки я нижче ловитиму. Отам! — малий махнув рукою.

— Лови там. А рибу на низку низатимеш,— він потягся до верболозу, зламав прута і зчухрав листя, лишивши горішне. Тоді вибрів на берег і віддав малому вудку й прутик.

— Украдеш, здам тебе в міліцію! — сказав строго.

— Чого б це я крав? — обурився хлопчак.— У мене вдома таких вудок п'ятнадцять

штук.

— А в мене тільки одна.— Підгаєцький відкочував ко-лошви.

— Наживку забули дати,— нагадав малий

— А ти без наживки полови,— хихикнув Підгаєцький.

— Без наживки самі ловіть! Ви на що ловите? Підгаєцький віддав коробочку з наживкою.

— На красноконика,— сказав іронічно. Вітько відкрив покришку й зазирнув.

— Ніякий це не красно коник, а мотиль...

Старий дибав курною дорогою, ноги від довгого стояння у воді позаклякали, і він ледве ними совав. У торбі вряди-годи стріпувалася ще жива риба, йому приємно було це відчувати, як і синє небо, що тихо тліло над головою.

Біля вифарбуваних у червоне воріт він побачив старого Пушкаря.

— Чого це ти з рибою, а без вудочки? — спитав той, мружачи сині очі.

— Хлопцю дав половити.

— Якому ще хлопцю?

— Є там один.

— Ловиться риба?

— Сьогодні не дуже. Он учора цілу торбу окунів узяв. Подивився на Пушкаря: чи пізнав той, що він бреше?

Але Пушкар дивився незворушно.

— Аж цілу торбу? — спитав без іронії.— Чи ж ви поїсте стільки?

— Немає в нас кому їсти? Моя невісточка сама цілу торбу вкладе і не оглянеться...

Подибав далі і мав мир на душі. З цього боку вулиця була незабрукована, і ногам приємно ступалося на м'яку землю. Ішов і помуркував, дивлячись собі під ноги, начебто тільки й цікавило його, що оті босі ноги, котрі ступають ея теплу землю.

Тоді воно й сталося, власне, повторилося те, що він кілька разів уже переживав. Звів голову й зирнув перед собою, бо щось його схвилювало й насторожило. Так воно й було: назустріч простувала юна жінка з розпущеним за спиною волоссям — відчувалась ,у її ході ніжна ранкова притома. Дивилася примруженими, трохи оспалими очима, і щось таке дивне ворухнулось на серці в старого! Хитнувся перед ним світ, а може, це голова закрутилася. Жінка глянула на старого й усміхнулася з чарівною, трохи жорсткою зверхністю, з якою дивляться молоді на старих. Пішла собі, ледь-ледь похитуючись, а йому закортіло повернутися й подивитися їй услід — так бувало в усі ті кілька разів, коли з нею зустрічався, адже забутий спомин стискав йому серце. Не мав потреби уточнювати, що й кого нагадувала йому ця ще напівсонна красуня, досить того, що його бадьорий настрій почав зникати.

Раптом відчув, що надворі спекно. Стікав йому по лобі струмками піт, а капелюх клеївся до голови. Тоді він не витримав і озирнувся. Уздрів порожню дорогу, і тільки старий Пушкар стояв біля воріт і смалив цигарку. Підгаєцько-му раптом захотілося закурити й собі, хоч на догоду невістці давно покинув, чи випити щось, щоб підкріпитися. Захотілося відчути в тілі хміль — може, омолодить це його й очистить.

"Світ широкий,— подумав він,— все в ньому з'єднане, але й роз'єднане".

З його ровесників-чоловіків залишився на вулиці тільки Пушкар, але Підгаєцький не любив його: відчував, що той підсміюється з нього. Вулиця все більше й більше наповнювалася істотами чужими, і хоч-не-хоч він усе більше самот-нів.

Аж зупинився серед дороги: навколо стигло безлюддя. Щось глухе, дивне, а може, це сталося через те, що знову пережив візію з жінкою? Так воно в житті й буває, подумалося: пробіжить через дорогу кіт — і на людину найде ніч. Пройде повз тебе хтось зовсім звичайний — і це означатиме, що ти закінчив ще один період існування.

Йому стало незатишно від цих думок, і він удруге озирнувся. Хотів побачити біля червоних воріт хоча б насмішкуватого Пушкаря, але й того не стало, тільки повільно розпливалася у повітрі синя хмарка тютюнового диму.

Підгаєцький зрушив з місця, але похитнувся. Земля коливалася. Здалося, ось-ось розверзеться й ковтне його, а може, впаде він, як підрізана травина, заодно зі своєю напівживою рибою — полине у чорне ніщо...

Перечекав запаморочення і тільки тоді зауважив, що стоїть біля власного двору, тримаючись за штахетину, і має напрочуд холодні пальці. Зайшов у двір і перше, що уздрів,— сусідку, що нерушно стриміла у вікні.

— Вас тут невістка шукала,— сказала голосом без інтонацій.

— Чого? — спитав Підгаєцький трохи роздратовано.

— Це ви в неї спитаєте,— так само байдуже озвалася сусідка. Тоді подивилася на старого безживним поглядом і додала: — Хотіла вас по хліб послати. А чого ви з рибою, а без вудки?

— Бо так мені хочеться,— сказав гостро Підгаєцький і не став роздивлятися трикутно зламаним від здивування сусідчині брови, хутенько побрався під сходи в дощатій галереї.

Ішов і відчував наближення невістки. Її дух пізнавався, як гроза. Кожен клаптик повітря був наповнений її міазмами, і від того ноги Підгаєцького мимовільно вповільнювали хід. Дивився вгору, де яснів світлий прямокутник розчинених на веранду дверей, йому здалося, що ось-ось з'явиться там монументальна постать і затулить те світло. Тоді втрапить у густу темряву, відтак і станеться те, чого він боїться. Але Підгаєцький щасливо дістався до дверей, перейшов веранду і переступив поріг кімнати, в якій він жив разом з невісткою. Вона витирала підлогу, стоячи навкарачки, і він мимоволі відвів від неї погляд.

— Де це ви ходите? — спитала досить мирно.— Не поснідали й десь подалися.

— Рибу ловив,— буркнув Підгаєцький і почав знімати з плеча торбу.

— Засмердите мені всю хату,— так само мирно сказала невістка.— Я її чистити не збираюся.

— Сам почищу.— Підгаєцький запускав у торбу руку і витягав одну за одною пліточки. Кидав в емальовану миску, і його вуста ворушилися: рахував.

Невістка звелася від підлоги й задивилася на його руки: її вуста ворушилися також.

— Двадцять штук,— сказав Підгаєцький і аж засвітився від самопихи.

— Що це в нас за чужа авоська? — спитала невістка.

— Я на книжки позичав,— сказав Підгаєцький, засовуючи авоську в кишеню.

— Все-таки ходили продавати ті книги. А брехали, що ні...

— Собака бреше,— огризнувся Підгаєцький.

— І людина не огірок,— спокійно зауважила невістка. Була вона сьогодні незвично добродушна,— І що вам за ті книжки давали?

Він повільно повертався в її бік. Так повільно, що аж зарипіла шкіра на шиї. За мить зустрілися поглядами: очі в невістки зацікавлено світилися.

— А тобі вже моє добро знову муляє? — спитав тоненько.— Мало того, що викинула його на горище, де їсть його тля, мало того? Хочеш, щоб я його продав, а гроші тобі віддав?

— Таж самі ходили продавати ті книжки. Воно й цікаво: варті вони що чи й ні?

— Нічого не варті! — видихнув Підгаєцький.— Ані копійки не дали!

Невістка все так-само дивилася на старого.

— Казала Поліщучка, що книжки тепер в ціну входять.

— Нові входять, а старі ні. Сама ж знаєш, жодної не продав.

— Може, хотіли дорожче, а давали вам менше?

— По тридцять копійок за книжку давали, от! А деякі то й так брати не хотіли...

Дивилася на старого з підозрою, наче спитуючи, чи каже правду, але той уже відвернувся. Зачерпнув квартою води й пив, голосно ковтаючи; його горло, заросле щетиною, здригалось, і невістка, дивлячись на те горло, відчула жаль.

— Пішли б хліба купили,— сказала вона.

— Я вудку на річці залишив,— відказав старий, відриваючись од кварти.

— Ніде не дінеться ваша вудка... Купите хліба, а тоді хоч до вечора ходіть.

— А як чоловік додому захоче піти? — спитав занозисто Підгаєцький.— Диви-но, скільки риби приніс.

— Самі й поїсте,— мовила невістка і знову схилилася до відра з брудною, аж сірою водою.

Він використав цей момент і безшумно позадкував, а ще за мить уже дибав зі сходів у галереї, хапаючись рукою за перило,— тікав. Хотілося якнайшвидше покинути світ, де так густо невістчиних міазмів: її запах чи, може, присутність.

Це відчуття зникло тільки на вулиці, саме в тому місті, де відчув гострий приступ самоти і де зустрівся з тим видом — міражною красунею із власного минулого...

Останнім часом він почав зустрічатися з нею частіше: завжди йшла назустріч і завжди була одягнена в зелену сукню. Він подумав, що даремно вона вдягає таке вбрання, адже й сама земля так вбирається. Завжди зникала, коли обертався, і це незмінно викликало в серці біль. Не був забобонний і майже твердо знав, що та поява не більше, як образ його болю, адже надто сокровений він у ньому. Може, тому не хотів про неї згадувати, нехай буде, як є, і нехай не переймається тим, що важко пояснити.

Він думав про це, дибцяючи до річки, і чим ближче до неї підходив, тим більше лагіднів та заспокоювався. Обличчя його втрачало смутний вираз, а очі набиралися ясноти повітря й неба.

Зрештою побачив зануреного по коліна у воду хлопця і впізнав у його руках власну вудку. Від того хитренька посмішка поклатася старому на обличчя: надумав підійти до Вітька безшелесно, щоб примітити, чи зловив той щось за цей час. Але ще не дійшовши, побачив, як зблиснула над поверхнею річки срібна рибина і як хвацько зловив її Вітько рукою. Старий забув про свій намір підкрастися і майже побіг, плескаючи босими, запорошеними ногами. Вітько ж був настільки захоплений, що й оком у його бік не повів. Вихоплював із води рибу, а вербовий прут був майже нанизаний.

Підгаєцький присів біля води і захоплено почав стежити за цим чародійством.

— Я ж казав: зловлю більше, як ви,— мовив, не повертаючи голови, Вітько.

Старий сплюнув, і його слина попливла, поступово розчиняючись у воді.

— Приніс тобі авоську,— сказав.

Вітько висмикнув з води ще одну рибину й побрів до берега.

— В мене вчора ще ліпше ловилася,— збрехав Підгаєцький.— Торбу окунів наловив.

— Це вже ви казали,— мовив хлопчак, вибираючись на суше.— Я, коли хочете, теж цілу торбу можу наловити.

— А наловиш! — милостиво визнав старий.— Хто тебе навчив?

Вітько хмикнув.

— Вудку скручують, чи ловитимете?

— Я своє піймав,— сказав Підгаєцький. Лізти у воду йому не хотілося.— Лови, коли хочеш...

— Я теж своє піймав.— Вітько почав пеквапно скручувати вудку.— Даю половину вам, бо ваша снасть, а половину — мені.

— Бери все,— добродушно дозволив старий.

Сидів навпочіпки, і його заливало сонце. Завмер, наче в заціпеніння увійшов, а вицвілі очі знерухоміли.

Попереду на плесі катались у човнах, від піщаної коси долинали високі голоси дітей. Верболози похитував вітер, розганявся й біг по плесі, нагонячи ряботиння. Тоді гостро пострілювали жмури, наче сотні пліточок показували раптом срібні боки. Кілька купальників запливли між ті жмури, і їхні голоси лунко відбилися від прибережних скель.

Вітько поклав біля старого вудочку, а що той не виявляв ознак життя, знічев'я нахилився до жорстви на березі, вибрав плесканку й пустив по воді. Плесканка застрибала легко й гарно, аж доки не пірнула у хвилю, малий беззвучно сміявся, розтуляючи рота, а тоді відшукував нову. Щось затримувало його біля Підгаєцького, і він не поспішав відходити.

— Знаєш, який це камінь ти кинув? — раптом спитав Підгаєцький, на його вустах лежала мудра й трохи лукава лемішка.

Вітько покрутив плесканку.

— Ану, принеси!

Хлопчак подав йому плесканку, старий ударив нею об каменяку, і плесканка засвітила іскристим боком.

— Це гнейс,— сказав Підгаєцький.

— Гнейс? — перепитав здивовано Вітько й підхопив білу, зализану каменячку.

— А це кварц,— сказав Підгаєцький.

— Ви все каміння знаєте? — здивовано спитав Вітько.

— Та от знаю. Я колись працював по цьому. Хлопець присвиснув і за мить скочив у жорству. Підняв

звідти щось пласке й лискуче.

— Польовий шпат,— сказав Підгаєцький.

— І оті, й оті камені знаєте? — повів здивовано рукою Вітько, показуючи на скелі.

— Кажу ж тобі, що знаю.

— А покажете мені?

— Може, й покажу. Колись виберу час, і підемо з тобою на екскурсію.

— На екскурсію?

— Еге ж. Візьмемо молотка й підемо на цілий день. Він раптом і сам повірив, що вони колись-таки вирушать

у таку екскурсію — утече від невістки на цілий день. Побачив дорогу між зеленої трави і почув поблизу лепет листя — вже начебто йшов по тій дорозі. Поруч пострибує новий його приятель, а може, це теж якийсь спогад з давніх часів. Ну, хоч би з тих, коли ходив він із власним сином, котрий уже давно — земля і ще й у думці не мав одружуватися з тою, котра є тепер його невісткою і з котрою він мусить жити в одній кімнаті. Йому знову скімнуло в серці, але зовсім не так, як тоді, біля двору,— це відчуття було солодке. Вчувалось у ньому щось тужне й бажане, щось таке, як ця дорога між зеленої трави. Підгаєцький аж похлинувся й закашлявся, щоб пригасити своє зворушення, бо Вітько почав з цікавістю його роздивлятися, наче уздрів у ньому щось чудне.

— А батько твій і досі з'являється напідпитку? — спитав Підгаєцький, бо такі ніяковів під тим дитячим поглядом.

— Вже не так,— сказав Вітько.— Тепер він мені іншу маму шукає. Є там одна, приходить, і вони йдуть потім у кіно, але вона мені зовсім не подобається.

— А мама твоя так і не відізвалася?

— А чого їй відзиватися? На те вона й утекла, щоб ми не знали, де вона.

— Не сумуєш за нею?

— Не,— коротко сказав хлопець і раптом знову стрибнув у жорству.— А це що за камінь?

Підніс у брудній долоні рожевий клаптик з великими зернами, і старий задивився не так на той камінь, як на малу руку з брудними й обламаними нігтями.

— Крупнозернистий червоний граніт,— сказав Підгаєцький і відчув, що йому зовсім

зімліли ноги від довгого сидіння навпочіпки.— А рибу свою ти сам почистиш і підсмажиш? — спитав несподівано.

— Та не, в холодильник покладу. Може, прийде та, що моєю мамою хоче бути, то посмажить...

Вони пішли обіч по дорозі, старий із вудкою^ в капелюсі й окулярах і хлопець у курточці, коротеньких штанцях і з довгою низкою в руках. Обое були босоногі і йшли якось дивно влад, наче зумисно доладнуючись до кроку. Куці їхні тіні лежали майже в самих ногах, і вони неквапно на них наступали.

— Я прочитав усі ті книжки, що ти їх бачив у мене на горищі, а деякі й не раз. У мене їх колись було вдвічі більше, але трохи довелося продати в скрутний час. А взагалі, не дивися, що я такий непоказний із себе: я півсвіту обійшов. Був у Криму й на Кавказі, в Середній Азії, в пустелі Каракуми. Плавав по сибірських річках на такому хитромудрому човні, що ти й не бачив такого, навіть у Заполяр'ї був. Знаєш, там улітку зовсім не буває ночей. Вийдеш опівночі, а сонце стоїть у небі. А взимку там полярно, сяйво грає. Кольорове полярне сяйво, ти чув про таке? А в Каракумах ми мало не повмирали без води. Був у нас якийсь непевний провідник, завів у піски, а сам утік. Верблюди наші зовсім охляли, аж горби їхні поспадали. Коли сонце палить над головою, а в тобі все горить від спраги, знаєш, що це таке? Але ми йшли і йшли. По дорозі знайшли одного померлого, то він зовсім висох, як тараня. Такий чорний був і страшний! А коли спускалися на Іртиші, то наш човен перекинуло, і ми опинилися без нічого в тайзі. Може б, і погинули, коли б не набрів на нас один мисливець. Ми тоді самими горіхами з кедрових шишок жили. Коли ж я був молодий, то мене страшенно тягло побачити світ; раз цілий рік плавав у океані. Особливо мені запам'яталося, коли потрапили ми в Біскай — кладовище кораблів. Затока ця лежить на шляху циклонів, що наганяють з Атлантики хвилі, там нас таки добряче похитало. Там я був захворів гарячкою і вже після того не ходив у плавання, а пішов учитися геології.

— А геологія — це що?

Ч— Це і є наука про камені,— сказав Підгаєцький, і очі його мрійно засвітилися.— Коли станеш геологом, подумав я, хможна півсвіту обійти. І що ти думаєш, обійшов! Коли б я почав розказувати, де мене носило і що бачив у світі, мабуть, цілих п'ять років довелося б розповідати. Не знаю, чи проживу я ще п'ять років, але коли хочеш, дещо тобі розкажу. Бо див у світі не перерахувати. Я побачив їх сотні, а ще більше не встиг. Одна людина не в силі побачити всі ті дива, але коли перед тобою задимить раптом справжній вулкан, це не те, що побачити на картинці.

— Коли я читав ваші книжки,— довірливо сказав хлопець,— я теж хотів вирушити в мандри. Отак, думаю, сяду в поїзд і поїду.

Підгаєцький засміявся, аж забулькало йому в горлі.

— Дурненький ти і малий. Так просто піти в світ не можна. Тебе зсадять на першій-таки станції і приведуть до батька. Б'є тебе батько?

Хлопець не відповів, тільки засопів.

— Ну, вже ж,— знову заклекотів сміхом Підгаєцький.— Приведуть тебе до батька, і

той уперереже реміннякою. Бо куди ти поїдеш, не знавши напряду?

— Я подивлюся по карті.

— Карта тут ні до чого. От вивчись на геолога, і тобі за твої мандрівки по світі ще й платитимуть. Думаєш, камінь — це щось мертво. А скажи,— Підгаєцький скосив на Вітька око,— як це так, що в камені вогонь ховається? Отак вдариш камінь об "камінь..."

— Я це пробував,— сказав Вітько.— Іскра викрешується.

— Атож. Бо він живий, камінь. І немає в цьому світі нічого мертвого. Мертва земля? Але з неї живе трава, і хліб наш, і яблука. І сніг не мертвий, бо пригріє сонце, і він поїть і землю, і всіх нас.

— А пісок? — спитав Вітько.

— Ну, пісок — це діло інше. Пісок, може, й мертвий. Але знову-таки й пісок може в камінь збитися. Чув ти про такий — зветься пісковик.

4

Сказав він цю останню фразу саме тоді, коли підійшли вони до двору Підгаєцького. І знову він безпомилково відчув 'знайомі міазми, якийсь запах чи присутність, і голос його, високий на початку фрази, потихшав у її кінці. Вибачливо хитнув Вітькові на прощання і взявся за хвіртку, готуючись вступити в той свій звичайний світ. Тоді-то він і почув нерішучий голосок за спиною, якийсь розслаблений і блідий:

— То, може, я те... прийду до вас завтра, і підемо по каміння?

— Чого ж, прийди,— сказав Підгаєцький.— Десь на годину десяту. На березі мене й почекаєш...

Вже дибав подвір'ям і бачив тільки одне в ньому: не-рушно завмерлу у розчиненому вікні сусідку. Від хвіртки видавалася ще невелика, але чим ближче підходив, тим більшала. Обличчя її було — кисіль, а очі — дві студеяниці.

— Тут вас невістка лаяла,— сказала спокійно.— Зовсім, мовляв, відбився дід од рук.

— Я рибу ловив,—відказав Підгаєцький.—Хіба не внаєте?

Сусідчині очі примружилися.

— Таке вона сказала про ту вашу рибу, що й повторювати соромно.

Почувши те, Підгаєцький зовсім сховався під капелюх й отак зігнуто рушив у темний отвір дощатої галереї під сходи. Наставив перед себе вудочку, як спис, і з прихеком подерся нагору. Чим вище сховався, тим більше забивало йому дихання, не так від задиху, як від того, що тут аж надто пахло його домівкою. Ноги поважчали, але він все-таки ними совав, голову звів і зорив з-під низько насунутого капелюха. Дививсь у прочіл, бо прочіл той уже заступила внайому барилкувата постать.

Ішов просто на неї, тримаючи наготові ілюзорного списа, прихекував, але дивився, наче хотів додати більшої гостроти своїй зброї. На нього згори посипалися круглячки слів, якимось дивно обтесані, наче річкова галька,— усі їх він давно знав напам'ять. Тож нараз оглух, і знову повернулася тпша, м'яка й гарна, і знову не відчував він осердя, навіть не огризнувся, як це бувало, а тільки ступав супроти невістки і був би її проштрикнув списом-поглядом і СШ-сом-вудкою, коли б не зійшла йому з дороги, трохи й стурбувавшись од його навальності. Це примусило її замовкнути,

і вона раптом забула, за що вимовляла свекрові: чи за те, що він цілий ранок десь тиняється; чи за ту нещасну рибу, що її і собакам не віддаси, адже немає в них і пса; чи, може, за те, що таки не пішов він по хліб, а вона ж його посидала. Була трохи здивована й стривожена, адже вперше за довгий час їхнього співжиття виявив старий спротив, а це вже вибивало її зі звичної колії. Вона хапнула ротом повітря, але вирішила, що попускати теж не годиться, тому й мова її стала не так гнівна, як м'яко-докірлива.

— Отак лазите десь не снідавши, чи, може, хочете, щоб мені вами очі витикали? — в її голосі з'явилися сльозливі нотки. — Худий, як тріска, не годує його, а сама розпаслася, — перекривляла вона свою найбільшу осудницю, ще й розвела руками, щоб показати, як вона розпаслася.

Тоді замовкла, бо побачила очі Підгаєцького: тихі, покірливі, вицвілі, навіть болючі. Хотіла ще щось сказати, але вже не знала й що, тому схитнулася й попливла до своїх дверей, а він так само покірно подибцяв слідом, як покараний, а все ж таки слухняний хлопчак.

— Не хотілося мені снідати, — сказав у широку спину, що похитувалася перед ним. — Чогось апетиту не було. Оце погуляв по свіжому повітрі, то й поїм...

Говорив мирно, навіть винувато. Невістка за цей час увійшла в коридорець і відразу ж почала поратися біля газової плити.

— Хоч ноги помийте, — буркнула, не повертаючись, — а то повну хату болота нанесете.

Підгаєцький покірно взяв миску, плеснув води і, сівши на низенького ослінчика, почав мити ноги.

— Маю з вами клопоту більше, як з дитиною, — сказала невістка, гримлячи посудом.

— Який це з мене клопіт? — образився Підгаєцький — звів погу й тер намиленою щіточкою.

— Л той, що вдома не сидите.

Пішла в хату, несучи повну тарілку борщу, а Підгаєцький почав витирати ноги старим рушником.

— Дай-но мені капці! — гукнув у розхилені в кімнату Двері.

— Бачите, вже йому й капці подавай, — забуркотіла з кімнати. — Треба було спершу взяти капці, а тоді й ноги мити...

— Навісна ти, — сказав Підгаєцький, вже сердячись. — Як же я пішов би в хату з брудними ногами?

— Захотіли б, то змогли б, — величаво відказала НЄІСТ-ка і кинула йому до ніг капці.

Він засопів, взуваючись, а тоді пішов до кімнати, так і не відкасавши колошви. Невістка тим часом несла в хату другу наповнену тарілку, ступала обережненько, і від того її лице аж завмерло. Підгаєцький різав хліб.

— Тобі хліба врізати?

— Та вріжте, коли не щкода.— Невістка сіла навпроти нього, а він відбатував шматок на чверть буханця.

— А делікатніше не могли б урізати?

— Зате вкусити буде що! Невістка відсorbнула борщу.

— А за хлібом ви все-таки підете,— сказала.— Почистите рибу і йдіть. Тут біля нас і молока не було. Може, сир буде, то візьмете чотириста грам. Масло в нас є.

Підгаєцький черпав борщ обережненько і ковтав беззвучно, тоді як невістка сьorbала й зітхала над тарілкою.

— Глянете, чи риба яка буде,— сказала в перерві між ковтками,— бо з вашої наїдок невеликий. Тільки консервів більше не беріть: дорогі вони і без смаку. То як вам борщ?

— Я все їм...

— Еге, так уже й усе. А позавчора перлової каші не захотіли їсти.

— Бо ти її пересолила.

— Це вам так здалося. Онде й Іщенчиха сказала: старим догодити, треба здоровля мати...

Він якось здригнувся на це її слово і, хоч дививсь у миску, побачив шмат вулиці. І пішла по тій вулиці юна жінка з розпущеним на спину волоссям. Відчувалась у її ході ніжна ранкова притома, позирнула вона на Підгаєцького, і той раптом забув, де сидить і що з ним. Зрештою, невістка не дуже й потребувала його відповідей, могла і з собою погомоніти. Після кожного ковтка викидала з себе якесь речення і примовкала, бо треба було і їсти. На новий рух ложкою в її мозку з'являлася нова іскра, яка викрешувала нові слова, а черговий присьorb ставав сигналом, щоб ту думку виказати.

Підгаєцький перестав їсти, сидів за столом блідий та смутний і дивився поверх невістчиної голови. Думав, що останнім часом і справді щось з ним чудне діється. Може, й правду сказала Іщенчиха, адже і в неї вдома є стара людина. Підгаєцький знову згадав про свій альбом, у який хтозна-коли й заглядав. Знав, що напевне зустріне там два обличчя: оте ніжно-сонне і хлоп'яче, хоч з хлопцем все простіше. Хлопець таки напевне існує...

"Ми жили разом п'ять років,— подумав він.— Чи вони щось значать на всі сімдесят п'ять?"

Чи щось значить, коли людина десь там, у прірві часу, була щаслива і її наповнював сонячний вітер?

Старому закрутило в носі, він звів від тарілки очі й узрів супроти себе зовсім інше обличчя, сите й велике, якесь надто чуже, хоч бачив його безліч разів.

— Чого не доїдаєте,— сказало воно.— Собаки в нас нема, щоб недоїдки виливать.

— Вже наївся,— буркнув він, бо й справді не мав апетиту.

— То давайте я доїм,— сказала добродушно невістка і присунула до себе свекрову тарілку.— Такий добрий полу-чився борщ! — Вона знову рівномірно замахала ложкою. Старий почав зводитися з-за столу.

— Чекайте, компоту дам!

Доїла не кваплячись, тоді поклати тарілку на тарілку й поколивалась у коридорець,

що був у них за кухню. Прийшла звідти з двома склянками компоту, і Підгаєцький випив його навстоячки. Відчинив холодильник і витяг рибу.

— Я б сама почистила,— сказала трохи винувато невістка,— коли ж не можу на кишки дивиться. Та, з магазину, хоч без кишок. Коли купуватимете рибу, купуйте потрошену.

В цей час хтось постукав у двері, і невістка пішла відчиняти. В коридорці почувся солодкий голос: прийшла Іщен-чиха. Підгаєцький застелив стіл газетою, поклав на газету дощечку і почав чистити рибу. Дослухався до гомону в коридорці, але не була йому та розмова цікава, тож віп знову повернувся на берег, де вони зустрілися були з Вітьком, і до тієї їхньої прикінцевої розмови. Коли ж жіночі голоси в коридорці стали надто високі й майже верескливі, він подумав, що все, що наговорив він тоді Вітькові, таки неправда. Ніколи не був він пі в Середній Азії, ні на Кавказі, ні в Сибіру. Ніколи не бачив віп полярного саява, ні справжньої пустелі. Не вмирав від спраги і не перекидався з човном на Іртиші. Не загублювався в тайзі й не плавав по океанах. Про те все він знав, бо вичитав із книжок, викинутих волею невістки на горище, і хтозна, чи ті книги не витвір чиеїсь уяви? Хтозна, чи й справді він існує, той широкий світ, а чи це тільки казки? Здається, по-справжньому існує тільки те, що кладеться перед очі, а того зовсім небагато.

Він знову прислухався до голосів у коридорці: Іщенчиха розповідала про якусь покражу.

— Їх, як солдатів, вистроїли в ряд,—оповідала вона якимсь неприродно підвищеним голосом,— і пустили пса. І що б ви думали, пес таки кинувся на одну дівчину. Така ладна й гарненька та дівчина, ну, ніхто б не сказав, що то її рук робота...

Руки в Підгаєцького. були в лусці, дощечка й газета також. Кидав почищену рибу в миску, і йому раптом стало жаль тої риби. Риби, яка теж собі жила і вільно гуляла по своєму світі. Не мала потреби в людях, як люди мали потребу в ній.

— Фу, який сморід,— зайшла в хату невістка.— От не терплю я запаху свіжої риби!

— Вже кінчаю,— сказав похватцем Підгаєцький і почав згортати риб'ячі нутрощі й луску в газету.

5

Ледь вирвався із хати, бо, перш ніж випустити його в місто, невістка примусила скинути брудну майку й одягти світлу сорочку, а ще вона примусила його поголитися, бо вже кілька днів не торкалася його щік бритва, і навіть подмухала на нього з допотопного складного пульверизатора. Надворі все ще яскраво світило сонце, і зелень від того дрібно мерехтіла, бур'яни ж набралися світла й одурманливо пахли. Весь світ від того був просякнутий духом зела й сонячним порохом, літали важко бджоли і шукали вже нечастого під цю пору цвіту. Навіть мухи носилися не так стрімко, ожирілі й отупілі, сідали на нагріті сонцем дошки галереї і завмирили, розчепіривши крила. Підгаєцький, вийшовши з темного нутра галереї, мало не осліп. Зупинився й дививсь у просвіт між сараями. Бачив там дерева й латку темно-зеленої трави. Трохи далі, біля річки, кучерявилися верболози, поблискуючи лиснючим листям, а там, де про-стяглися

ясно-жовті від свіжих стерень горби, було порожньо, хіба летіло кілька глянсово-чорних граків.

— Ви як нова копійка! — мовила сусідка, незрушно стримлячи у вікні.— Кудись зібралися?

— Невістка по хліб посилає,— сказав Підгаєцький.

— Еге ж, сьогодні чомусь мало до нас привезли. Я он свого тея^ посилала.

Сказала це і замовкла, спокійна й байдужа, і її блакитні очі знову задивилися кудись поверх критих толем сараїв. Підгаєцький подався через двір, але його зупинив сусідчин голос:

— Може б, ви мені хазяйського мила купили? А то сказала своєму, а він забув.

Він вернувся взяти гроші на мило, а коли виходив із двору, відчув на серці легенький торк. Зазвучала в ньому й проспівала ніжну мелодію тонка струна, і це сталося тому, що побачив він дорогу, яка вилася під горб, і по ній вільно можна було піти, щоб на якийсь час пропасти.

Намацав у кишені гаманця і почав подумки рахувати, ворущачи вустами, скільки все обійдеться. Рахував і ще раз перевіряв, адже не хотів потрапити невістці на зуби, бо ще там, у темному жерлі дощатої галереї, зринула в ньому потаємна думка, і він тримав її в собі, як тримає зерно паросток. Учинить ще один переступ, на який зважився, але сьогодні вже такий день, і все того вимагає. Оживало в ньому й інше, що не проступає назовші,— темне і щвхмке, те, що тугу народжує, а може, примушує на щось сподіватися!

Наддав ходи й мало не побіг підтюпцем, хоч ступати під гору в таку спеку було нелегко. З лівої руки в нього росли молоді каштани, і він проступав через розкладені на хіднику тіньові кулі. Входив у кулю й відчував вільгу, а коли вискакував з неї, на нього насипалося стільки сонця, що піт дзюрком тік по скронях. Тоді вбігав у нову тіньову кулю і обтирав піт вогкою носовою хустиною, мимохіть сповільнюючи ходу.

Отак ішов він, наче плив у дивному морі, аж доки дістався до тіні широкої й прямокутної, що падала від п'ятиповерхового будинку. Знову вийняв хустку й пішов, обмахуючись, і йому дунув у розпалене обличчя ніжний легіт. Можливо, саме цей легіт приніс до нього Вітька, бо той їхав йому назустріч на велосипеді, його мале вертке тіло чудом утримувало рівновагу. Біля старого хлопець затор-мозив, і шини сухо продерли асфальт.

— Здоров! — радісно сказав йому Підгаєцький.— Звідки це ти взявся?

— На велосипеді катаюся,— сказав дзвінко Вітько.— Це пе мій, а позичений.

— Послала мене невістка в магазин,— сповістив і Підгаєцький.

— А я прийшов додому, а там батько з тою жінкою..Іди, кажуть, погуляй.

— То й гуляй!

— А ви не забули, що завтра ми йдемо по каміння?

— Чого б це забув? Ти візьмеш молотка чи я?

— Та беріть уже ви, бо наш без ручки...

Відштовхнувся ногами, і велосипед покотило далі, а Підгаєцький повернувся й

довго стежив за тим, як хлопець вправно керує машиною. Зрештою, отямився і знову подибавав по хіднику, наповнений особливою, сонячною, як і цей день, втіхою.

Спершу він купив усе, що від нього вимагалось, а по тому підійшов до того місця в гастрономі, де за скляними рурами, наповненими соком, стояла суха і зовсім біловолоса продавщиця. До неї вилаштувалася невелика черга, і старий примостився ззаду. Продавщиця відкорковувала лимонад, і пиво, наливала сік з байдужим спокоєм, рухалися при цьому самі її руки, очі ж були сірі й холодні, а вуста, пофарбовані в темне бордо, підтиснені. Підгаєцький поклав у пластмасове блюдечко рівно стільки, скільки коштувала пляшка пива, взяв склянку тремтливою рукою. Озираючись по гастроному, щоб пересвідчитися, чи не наскочить на когось із сусідів, і, заспокоєний, відійшов у куток. Пив із солодкою втіхою, вряди-годи відриваючи від склянки вуста й захоплено прицмокуючи. Допив усе до останньої краплі й струснув склянкою над розтуленим ротом. Тоді відніс склянку, і очі його стали добродушно-задоволені.

На виході з гастроному зіштовхнувся з однією з сусідок, але це вже було байдужки, тож відповів на привітання тими-таки добродушно-задоволеними очима. Глибоко в грудях виникав легкий хміль, зігрівав кров і заповнював мозок, сповиваючи його в легкі, як павутина, тенета. Слухав химерне нуртування в собі, і на вуста йому клалася гарна усмішка. Дивився на світ тепло й розчулено, а ноги його винесли у налитий сонцем простір — забув навіть, куди простує і по що.

І все навколо раптом стало йому незнайоме, все нове й змінене, бо майже не належав до цих вулиць та хідників. Всі ці люди, що пропливали повз нього, були з іншої часової площини, може, тому за ті кілька хвилин, які витратив, щоб перейти з одного кінця вулиці в інший, не зустрів жодного ровесника — все молоді, рухливі й бадьорі. Але не дивувався. Зорив па дівчат і не міг намілюватися, такі вони гарні й розкішні. Думав, що ці дівчата істоти особливі, що існують вони позачасово: завжди однакові, ясні й привабливі. Колись хлопцем він тішився, що доростає до них, дорослих і таємничих. Тільки на короткий час став їхнім ровесником ("П'ять років,—пробурмотів він.— Лише п'ять років був я їхнім ровесником"), а тоді знов почав віддалятися, і так тривало до сьогодні. Вони ж були хитрюги, ті дівчата: змінювали одягу, зачіски і взуття, наче хотіли приховати оцю чарівну свою позачасовість, але й дурному вдається розгадати їхню наївну гру.

Хміль уже гуляв по тілі, наповнюючи його ясним вогнем. Підгаєцький знав, що цей хміль короточасний і легкий, через це й блукав безтямно вулицями — мав-бо прийти додому тверезий та буденний. Повз нього проскакували авто й тролейбуси, автобуси обдавали синіми сморідними хвилями, чулися голоси — хтось когось кликав, хтось комусь виказував. Вривались у його свідомість уривки розмов, коли хтось проходив мимо; засюрючав у свищик міліціонер — це таки його він мав на увазі, бо переходив вулицю не там, де належить. Біля водограю Підгаєцький зупинився і заслухався, як шумливо вириваються і плескотливо розбиваються водяні струмені; зрештою обмочив його невеличкий дощ, бо війнув вітер і наніс на старого з водограю хвилю крапель.

Він пішов далі, тримаючи на вустах ту ж таки усмішку й світлячи добродушно-

задоволеними очима. Начебто когось виглядав з-поміж цих людей, когось серед них обов'язково мав зустріти. Але довкола сновигали незнайомці, ніколи їх раніше не зустрічав. Не вражався, бо ще гуляв у ньому ячмінний напій. Кожна мандрівка, думав він, має знайти своє завершення, хтось, може, доля знову введе його у реальну казку — те, до чого підсвідомо тягся...

Знав, що вона прийде до нього, коли сонячний хміль почне грати, як солодка музика: знав, що солодкої музики сьогодні конче потребує його душа. Он воно, здається, й надходить — він по вінця наповнився смутком і вже в ньому палає, як запалений вогонь, гостре відчуття самоти.

Сірий асфальтований хідник стелився перед ним і, як сподівався, з'явилася на ньому юна жінка з розпущеним на спину волоссям. Була в її ході ніжна притома й розслабленість, дивилася примруженими, вологими очима, і він не міг витримати того позиру. Глянула на старого, що зорив на неї тихим, вицвілим і, може, болющим поглядом, і ледь-ледь усміхнулася з трохи зажорстокою зверхністю, з якою дивляться молоді на старих.

Йому захотілося спинити її коротким порухом руки і запитатися дороги, адже пішов із дому і заблукав. Захотілося попросити, щоб вивела його на знайомі вулиці, але рука була кам'яна і не знайшла відваги звестися, в той час як язик отерп. Не хотів і цього разу повертатися за нею: знав, що нічогісінько не побачить, адже все це тільки гра його уяви; це, зрештою, його розтривожена, задавлена туга — та жінка, яка вистукує за спиною каблуками, вже давно не живе, і те, що вона почала приходити до нього так часто, зовсім не добрий знак.

Ні, він не обернеться, бо не витримає чергового розчарування, він хоче лише думати, що це випадкова зустріч, що та жінка тільки принагідно схожа на ту, з якою колись прожив п'ять щасливих років,— хіба мало є схожих поміж себе людей?

Підгаєцький обернувся — хідник був порожнісінький. Тоді викотилася в нього з ока сльоза і разом з нею витік отой короткий і м'який хміль — старий зовсім тверезо роззирнувся навколо; треба було розібратися, куди потрапив і куди занесли його сьогодні ноги. Вулицю він знав добре: колись на ній була контора, де він довго працював. Він зітхнув і відчув себе так, наче і сьогодні повертається після копіткої й марудної роботи...

Увечері на них з невісткою зійшов мир. Повечеряли сма-я^еною рибою, що її зловив Підгаєцький, і запили чаєм.

— В неділю я втомлююся більше, ніж у будній день,— сказала невістка.— Поки все вишкрябала, попрала і їсти наварила, то й ніг під собою не чую.

— Лягай спочинь,— мирно відказав Підгаєцький.

— А що вночі робитиму? — невістка підійшла да телевізора і вмикнула його. Звідти долинув одностайний, дужий рев.— Футбол,— сказала розчаровано й повернула вмикача. Телевізор знову став сірий, а невістка поколивалася до столу.— Може, в дурня перекинемося?

— Можна і в дурня,— втомлено згодився Підгаєцький, віп сидів за столом і

подрімував.— Тільки коли я тебе в дурнях лишаю, починаєш сердитися.

— А ви не махлюйте,— сказала невістка.

— Коли ти виграєш, то не махлюю,—сказав із заплученими очима Підгаєцький,— а коли програєш, чіпляєшся...

— Отак уже я до вас чіпляюся.— Невістка сиділа за столом і тасувала карти.— Коли не хочете в дурня, давайте в дев'ятку.

— В девятку я теж не хочу,— озвався Підгаєцький, все ще не розплющуючи очей.— Я в тебе виграю гроші, а ти їх назад забираєш...

— А то ж як! — сказала невістка, роздаючи карти.— Гроші у нас спільні.

— Спільні, а я от ні копійки в кишені не маю.

— А їсте! — строго звищила голос невістка.—Одеялу вам купить, постіль обмінять, а за хату заплатить — чи ж ви платите? Живете, як кіт...

Підгаєцький таки розплющився. Над столом горіла лампочка, а за вікнами майже нічого не було видно. Весь був розмлоєний і випотрошений, наче цілий день важко працював.

— Від Колі лист прийшов,— сказала невістка.

— Що пише?

— За домом скучає. Я йому посилку хочу послати.

— То й пошли.

Вони взяли в руки карти й порозгортали віялами.

— У мене шість-козир,— сказав Підгаєцький.

— Все вам щастить! — буркнула невістка.— Ходіть!

Але він не хотів сьогодні вигравати в невістки, адже коли так траплялося, починала пінитися й сердитися, а він сьогодні хотів миру. Неспокій, що навідував його Цілий день, раптом зник, натомість відчув затишок.

Вдалося йому нині вчинити ще одне: невістка пішла під вечір потеревенити з сусідами, а він спокійно видобув свого альбома і без поспіху роздивився фотокартки. На одній уздрів хлопчачу у форменій гімназичній одежі, і той хлопчак дивився на старого гудзиками очей. Це був той-таки юний книгокрад, що його застукав на горищі,— від того зовсім дивно зробилося Підгаєцькому на серці, а на очах невідь-чого проступила волога. Другу фотокартку він міг не дивитися, адже віддавен знав її напам'ять. Але втримати спокуси не зміг і вразився, як завжди: зирнула на нього незмірно гарна жінка, юна й ніжна, з тонкими, нервовими рисами, з сонною притомною в очах — чи ж справді мав колись він оце щастя?..

— Ось бачите, побили вісімку сімкою,— пролунав раптом невістчин голос.— А кажете, що не махлюєте!

Вона грала завзято. Щось вираховувала, ворущачи губами, замислювалася, біла картою по столі, тоді як він був тихий, зів'ялий і покірливий.

— Щось ви, як сонний,— не втрималася вона. — Бо я сонний,— сказав безвиразно.

— Та ще тільки кури на сідала пішли.— Невістка лунко плеснула картою.— Ага, нічим побити? Ось зараз ви й наберетесь.

Він брав карти з колоди одну за одною. Нарешті натрапив на козир і викинув.

Невістка засміялася. Швидко побила кинуті їй сімки, а дві шістки повісила старому на погони.

— Ну от, ти й виграла,— беззлобно озвався Підгаєцький і раптом додав ні з того ні з сього: — Я завтра хочу сходити до приятеля,

— Якого ще приятеля?

— Та зустрів одного в місті. Літ з тридцять з ним не бачився.

— Так треба з ним бачитися? Сиділи б уже сиднем, а то все вас кудись носить.

— Ти ж все одно на першу зміну.

— Ох, ці зміни,— зітхнула невістка.— Як дотягти цей рік до пенсії?

— Не зогледишся, й пролетить,— сумирно відказав Підгаєцький.— В мене отак, не зогледівшись, і вік проминув.

Він засумував раптом, опустивши голову, а невістка здивовано викруглила на нього очі.

І тільки опинився він у ліжку, як почув рип велосипедних педалей і побачив, як віддаляється від нього мала, юрли-ва постать. Їде та постать на міст, можливо, кленовий, який він уже давно перейшов і ніколи на нього не вернеться. Здалося йому, що все-все, оповіджене Вітькові, таки достеменна правда, навіть більше, тільки незначна дешиця з того, що йому довелося побачити. Він міг би розказати своєму вдячному слухачу і про Орхонську долину, яку й зараз бачив десь у глибині своєї свідомості, дику й мертву місцевість у Монголії. Саме там можна відчути, наскільки порожня може бути земля, хоч удалині під самісінькими бескидами Хангаю ледь-ледь маячили золочені верхівки храмів Ердені-Цзу. Стояв і дивився, і все було рівне й сіре, і не бачив навколо жодної дороги, ні стежки, тільки одноманітний, застиглий простір, і відчуття тлінності всього сутнього пізнав. "Звідки я знаю про ту долину?" — думав він, але це його знання було безвідносне, воно висіло в уяві, як малий сірий острівець. Таких острівців було там не один і не два, але тільки до одного нестримно потягло його думку. Наближався туди повільно. Здалося Підгаєцькому, що летить він, махаючи білими крильми. Летить уже не день і не два і має прилетіти не кудись, а в ту ж таки кімнату, в якій лежав і зараз, з міцно заплющеними очима. Однак ця кімната мала бути зовсім не така, як зараз, щось у ній мало змінитися. Сірий острівець наближався уже швидко, і старий раптом застогнав, бо вже не було секретом, що збирався там узріти. Проявилися перед його зором зелені стіни, по яких вився хміль і дикий виноград, на стінах висіли оленячі роги, і були вони так густо заплетені виткими рослинами, що здавалося, це зелені олені висунули з усіх боків цікаві морди. В цій кімнаті, куди потрапив, не було нічого, окрім ліжка з сліпучо-білою постіллю: там спала та ж таки дівчина, яку зустрів сьогодні на вулицях двічі. Власне, це була й не дівчипа, а юна жінка, настільки юна, що обличчя її було наче молоком облите. Він спинився раптом, зависнувши на своїх білих крилах, дивився й надивитися не міг на ту сонну красуню, котру мав розбудити своїм поцілунком. "Діду, діду,— сказав десь побіч невістчин голос,— чи для вас такі гріховні думки?" — "Це не гріховні думки,— мовив собі він,

безсилий відірвати погляд від того теплого обличчя на тлі холодної постелі,— це моє загублене щастя!" Він спустився на підлогу і пішов, ступаючи навшпинячки по траві, якою вщерть заросла підлога в цій зеленій кімнаті. Побачив, що бильця ліжка металеві, але густо побиті іржею, а ще він помітив майже загублену в заростях хмелю колиску на котках — спав у тій колисці тем-ночубий хлопчик. Той хлопчик раптом розплющив очі і, уздрівши його, скривив обличчя, беззвучно запхивкавши. Тоді Підгаєцький почав гойдати колиску, відчуваючи незвичне роздвоєння: з одного боку, знав, що колиску гойдає, а з другого, що в тій колисці знову-таки він сам. "Це я хочу переселити свою свідомість у ту дитину,— подумав він,— і це, здається, вже відбувається". Він озирнувся і запримітив у кімнаті ще й третю річ: був то старий, заржавілий велосипед. "Тихіше, синку,— прошепотів він малому, що все ще кривився до плачу,— я оповім тобі про одне з найбільших див, які мені випало побачити. Це було в тій самій Орхонській долині; я знайшов там місто, яке пішло в землю і заросло гірким полином. То було одне з пайлюдніших міст на землі,— шепотів він,— де жили зовсім такі люди, як і ми з тобою. Лише сто шістдесят років існувало воно, а натомість прийшла пустеля. То було ефемерне місто й ефемерна столиця, та й назва її була чудна — Каракорума". Він задихався від цієї тиради, зірвав один із листків, якими заросла кімната, і вдихнув гострий аромат. Хлопчик у колисці перестав кривитися до плачу, а пильно на нього зорив, наче чекав, що старий продовжить свою мову. "Коли я про таке думаю,— сказав Підгаєцький,— то мені страшно стає й більно, і щось у мені зіщулюється — про себе я т'оді думаю. Людина не може бути, як трава, думається, але вона все-таки як трава!" Він знову замовк і раптом озирнувся, бо здалося йому, що та жінка в мертво-білому ліжку не спить. Вона й справді не спала, а дивилася на нього й м'яко всміхалася. "Що, прокинулася дитина?" — спитала. "Ти спи,— відповів він лагідно.— Я його заколишу!" І знову почав колисати, і знову мав враження, наче розполовинюється: половина його сиділа біля колиски, а друга була в тій дитині, що незмигнано на нього дивилася. "Досі я жив дуже просто,— сказав старий до тих розплющених до нього очей,— а тепер щось зі мною починає коїтися. Що воно таке, не скажеш?" Але дитина не могла нічого сказати, тоді він встав і пройшовся по трав'яній підлозі, розминаючи закладлі ноги. "Я так утомився,— сказав він, сідаючи на ліжкові і скидаючи з ніг взуття,— аж голова мені крутиться".— "Надовго ти повернувся?" — спитала жінка. "От і не знаю,— відповів він.— Та й хто —це може зшати?" Він ліг у ліжку й заплющив очі, і знову відчув, що його хитає, і відчув наглу потребу розплющити очі, бо коли він так не вчинить, то не зможе зробити цього ніколи. Скрикнув і підхопився, сівши на ліжку. Тоді почув, що десь недалеко похропує невістка, що в кімнаті нестерпно душно, а ще побачив, що половина їхньої кімнати залита тремтливим і хитким місячним промінням.

6

Вранці його розбудила невістка.

— Йду на роботу,— заклопотано сказала вона.— А ви не забудьте поїсти. Суп іна плиті вихолоне, поставите в холодильник, каша вже в холодильнику й тушене м'ясо. І нікуди з хати не ходіть, щоб не було, як того разу, коли вам стало погано на тому

березі.

Говорила це поспішно й вуркiтливо, хоч він сприйняв тільки половину сказаних слів.

— І не ходіть босі,— так само заклопотано сказала вона.— А то ще запалення легенів схопите, у ваших літах це небезпечна штука. Майка на вас чиста?

— Вчора ж переодягав,— буркнув Підгаєцький.

— Ви такий, що й за день можете замастити. А мені потім люди очі витикатимуть: ходите такий нечупарний!

В Підгаєцького ще крутилася від сну голова. Позіхнув не затуляючись і знову приплющився.

— Чого це ви так стогнали уві сні? — спитала невістка вже від порога.

— Щось, напевне, снилося,— неохоче сказав старий.— Не пам'ятаю...

— А я от свої сні можу до дрібки розказать. Але нема вже в мене часу. Ні до яких приятелів своїх не ходіть, а коли підете на берег, на траву не сідайте.

Вона вийшла, струснувши дверима, а він розплющив одне око й наслухав, чи не повернеться. Але її кроки вже гупотіли на дощатій веранді; ага, зупинилася і гомонить із сусідкою. Він ще не має рухатися, ще трохи зачекає; ага, вона вже спускається сходами. Ще й зараз не хотів рухатися, боявся, що невістка таки повернеться. Але навколо вже стояла тиша, і він подумав, що це зовсім дивовижна річ — співжиття з цією жінкою. Живуть вони, як родичі, а печеться вона за ним, як за чоловіком, стежить за кожним кроком, як мати за дитиною, і так само, як мати, немилосердно його вичитує. Робить лад у його домі і варить їсти, і тягнеться так уже цілий рік, бо її син, а його внук — у солдатах, аж геть від них далеко. Це він описував у листах про кольорове полярне сяйво, про довгі заполярні дні й ночі і про інші такі дива. Підгаєцький навіть тихцем заздри́в йому, бо все його життя проминуло таки в Житомирі на маленькій службі рахівника. "Не це важливо, що я так і не побачив широкого світу,— подумав він, кидаючи у лице пригорщі води з умивальника,— головне, що я хотів його побачити". Задоволено замуликав: був у хаті сам. Тихе щастя відчував, як завжди, коли лишався наодинці, а сьогодні ще хотів здійснити один з ефемерних своїх планів. Сьогодні він утече з дому на цілий день. Невістка ще не довідалася про його дивну дружбу з тим хлопцем, бо коли довідається, їй настане кінець. Була немилосердно непоступлива і воліла, щоб він сидів цілий день у хаті. Щоб ні з ким не товаришував і ні з ким не знався. Підгаєцький засвистів, йому стало весело. Подумав про сніданок, але йому зробилося гидко від самої думки про їжу. Тоя^ розшукав молоток, уже поржавілий і з розхитаною ручкою, і обережно загорнув у газету. Тоді натяг шкарпетки і взув сандалети. Мав на собі сірий полотняний костюм і відчувавсь у ньому вільно.

Внизу, як завжди, незворушно стриміла у вікні сусідка, вона глязнула на Підгаєцького, і її погляд прикипів до газетного пакунка під його пахвою.

— Наказувала мені невістка, щоб я за вами наглядала,— мирно сказала сусідка.— Це вже кудись зібралися?

— На берег,— байдуже відказав Підгаєцький.

- А то якусь пляшку з собою несете? — прискіпливо випитувала сусідка.
- Таж пляшку,—покірливо сказав старий.—На березі завжди пити хочеться.
- Чи не з самогонкою? — хихикнула сусідка, і її обличчя стало кругле.

Але на те він зважився не відповідати. Тільки глянув докірливо, і сусідка на той його погляд погасила усмішечку.

— Я раз тоже на пляж була вийшла,— сказала вона примирливо.— Скільки там людей! І повірте, води скрізь повно, а мало зі спраги не вмерла...

Знову закам'яніла і збайдужіла і вже не дивилася на Підгаєцького, а кудись поверх толевих дахів, де й справді текла річка., але біля якої навряд чи вона й була. Той берег — аж надто далека для неї земля, а раз так, то чи й треба нею цікавитися?

Старий уже був за хвірткою, і на нього щедро полилося сонце; бур'яни навдокіл пахтіли так само натхненно, як співали їхні пожильці — цвіркуни; він невідь-чому згадав

Тібет і незвичайних його мешканців з їхніми копальнями, в яких працювали, як писав один із стародавніх істориків, мурашки завбільшки з наших собак. Ці мурашки роз'їдали землю й камінь і видобували залізо й золото, і за це їх годували овечим молоком. Він подумав, що про це, може, й не варто розповідати Вітькові, бо той йому все одно не повірить, зате розповість він йому про ту ж таки Орхонську долину.

Він уже бачив мерехтливу річкову гладінь і зелений шматок берега, на якому самотньо сидів хлопчак. Вряди-годи повертав голову й дивився туди, звідки мав прийти Підгаєцький, а побачивши його, навіть не здивувався, навіть відвернувся і вже надчікував його так, удаючи із себе байдужого. Тоді почав удавати із себе байдужого й Підгаєцький і йшов до нього, нітрохи не кваплячись,— йому стало погідно й гарно на душі.

— Ну що,— сказав, зупиняючись біля хлопця,— не передумав іти?

— Чого б це я мав передумати?—відказав Вітько.— Я вчора, правда, здорово бебехнувся на тому велосипеді, але то пусте.

Вони подивилися на рибалку, який стояв по коліна у воді.

— Ловиться риба? — спитав Підгаєцький.

— Та не дуже. Я вже тут з півгодини сиджу, а він тільки дві плотвички спіймав.

— Не вміє ловити,— сказав іронічно Підгаєцький.

— Звісно, не вміє,— зверхньо засміявся Вітько.— Йому б у нас з вами повчитися...

Трохи нижче, де сходилися в одно дві річки, стояла при-бирачка берега Кларка, і її численне сімейство витягало з води автомобільні шини, занесені сюди течією. Викочували ті шини на пісок, Кларка командувала високим, надтріснутим голосом.

— Чого це вони ті шини вибирають? — спитав Підгаєцький.

— Порядок наводять,— відповів Вітько і встав.

Вони пішли вздовж берега туди, де був місток на той бік. Кларчині хлопці складали шини одна на одну, і вже громадилася там їх купа.

— То як твій батько, чи скоро ожениється? — спитав Підгаєцький.

— Хто його зна!

— Подобається тобі його нова жінка?

— Не знаю,— смикнув плечима Вітько.— Вона на мене й не дивиться.

Вони йшли через місток, і дошки під їхніми ногами гримотіли. Посередині стояли з вудками рибалки, а один спустив з перил хватку.

— Щось ловиться? — спитав у нього Підгаєцький.

— Та трохи ловиться,— неохоче відказав рибалка. Вони ступили на той бік, тут не було вже будинків, а

росли на горбах берестяні та ліщинові кущі. Скелі витиналися далі, і вони неквапно попростували по білій стежці.

— Приснилася мені сьогодні Орхопська долина,— сказав Підгаєцький.

— Що це за долана?

— Така пустеля в Монголії, де колись стояла столиця тої землі. Історики пишуть, що там був фонтан, відлитий з чистого золота й срібла, і мав він форму дерева. Біля підніжжя сиділи чотири срібні леви, з пащ яких лився кумис. Знаєш, що таке кумис?

— Чого б то я не знав? — сказав Вітько.— Це й мала дитина знає.

— У стовбурі того фонтана-дерева ховалися чотири труби, горішні частини яких виходили назовні золотими драконами, їхні хвости обвивали гілки, а роззявлені пащі драконів вивергали з себе у чотири срібні чаші вино, кумис, медовий напій і рисове пиво.

— Це вам приснилося чи так справді було? — спитав Вітько.

— В тому-то й річ, що справді було. Але це зовсім в інші часи відбувалося. Я ж бачив тільки порослий травною степ. Невисокі горби, каміння, рівчаки й вибоїни... Оце і все, що лишилося з колись славного міста.

— І мені щось таке колись снилося,— сказав Вітько.

— Стривай, докажу. А на верхівці того фонтана-дерева стояв крилатий янгол з трубою. Коли чаші наповнювалися, чашник кричав, що хан пити хоче, а схований під фонтаном чоловік починав дути в трубу, сполучену з трубою янгола. Той підносив до рота сурму й голосно сурмив.

— Це там якийсь механізм був зроблений,— сказав Вітько.

Довкола них легенько лопотіло лпстя. Вони раптом спинилися і задивилися на сиву від туманцю річку, що проклалася між двома рядами кам'янистих виступів. Човни в тому димі наче позапалювалися, і постаті рибалок у них здавалися кудлатими й чудернацькими. Часом перегукувалися поміж себе, і голоси їхні ляско розбивалися об скелі. Так само відлунювався між скель і крик качок, на який озивався хрипкий качуриний. Птахи впливали у серпанок білими човниками і монотонно похитувалися. Старий надів солом'яного капелюха, і в тіні крис його очі потьмяніли.

— Мені колись теж щось таке снилося,— повторив Вітько.— Так начебто бреду я в пустелі, а коли й не думав, що звідти виберуся, натрапив на місто. І те місто теж було не з нашого часу, а з колишнього...

Його голосок монотонно розповідав про те чудне місто, про базар, на який він потрапив, квартал сарацинів і про розкішний палац у центрі того міста. Був він

оточений товстелезним муром, а сама будівля вивишалася настільки, що все місто з неї було видно. А ще був той палац прикрашений двома рядами колон, і посеред двору стояла фігура кам'яного пса.

— Стривай, чи не про одне й те ж ми з тобою говоримо?

— А може, й про одне,— засміявся хлопчак.— Про це я прочитав в одній книжці, яку у вас позичав...

Старий відчув, як густа барва заливає йому щоки. Відвернувся, наче розглядав річку і накопичене на ній камінюччя. Зрештою, став строгий, навіть трохи сердитий. Зир-нув на Вітька з робленою суворістю, і той ая^ рота легенько розтулив.

— Ми зробимо з тобою експедицію вздовж правого берега Тетерева,— сказав поважно.

Над долиною лежала ясно-синя півкуля неба — начебто спиралася на горби своїми краями. Зі скель звисали донизу сиві пасма лишайника, а кроки відбивалися в протилежних кручах з якимсь своєрідним прихлипом. Навіть камінці, які викочувалися з-під ніг, видавали вдвічі гучніший шерех. Коли ж котрий із них скочувався у воду, здавалося, що булькав він у густу смолу. Стояла навколо тиша, бо не було тут і рибалок, а тільки ці непорушні, накопичені одна на одну брили і мертвий, незвичайний їхній спокій.

— Осьде вам Орхонська долина! — сказав пошепки хлопчак, і той його шепіт проповз по долині з легким присвистом.

— Еге ж, тут краса! — так само тихо сказав Підгаєцький і почав вигортати з газети молотка. Шурхіт паперу теж почувся вдвічі підсилений.

— Відбиваючи зразок, не дивись на камінь,— навчав Підгаєцький і схилився до темної брили. Легенько вдарив, звук притьма перекотився по долині і з ляском відбився об сусідню скелю.

— Це простий граніт, але яка чудова структура.— Старий стояв, тримаючи в пучці відколотий камінь.— От, здається, простий камінь, а глянь, як він грає.

Вітько аж навшпиньки став, щоб зирнути, як грає камінь, але його в цю мить цікавило не те: хотілося полазити до брилли. Старий наче відчув той його настрій, бо подивився на розкидане камінняччя: високе і менше, кругле і довгасте, довкола вивишалися прямовисні площини сірих стін, і в усьому тому відчувалася якась особлива зачаєність. Нараз йому затерпло серце, бо несподівано для себе він почав впізнавати цю долину, як щось знайоме йому глибше й сокровенніше. Здається, все те відбувалося в тому-таки сні, коли вийшов він із зарослої хмелем і диким виноградом кімнати від жінки, котра спала на мертво-білому ліжку, і від дитини, котра приїхала туди на велосипеді, а вже потім вдавала із себе немовля. Весь його сон вміщувався тут, між цього каміння, адже й був він про каміння й тишу, яку стереже луна, котра подвоює звуки. Від того, можливо, він і стогнав, бо й сам перетворювався у тому сні в таку собі каменюку. Це почало відбуватися з ним, як тільки переступив поріг тої чудної зеленої кімнати, виходячи. Відчував спиною аж два погляди, і його так манило озирнутися. Але знав, що коли учинить так, уже ніколи більше не зможе їх навідати, через це волів

перетворитися в камінь, а не зрадити цій умові. Отоді йому й здалося, що все оце брилля — сотні інших, перегорілих у світі, а чи, може, екстатичний нагад про них. Вийшовши отоді, вві сні, з кімнати, він відчув те саме, що й зараз: вимітив раптом форми химерних доісторичних потвор — всі оті брахіозаври, ди-плодки, бронтозаври, трицератопси. Він бачив, закам'янілі розгорнуті крила птеродактилів і рамфоринхів, спини й чудні голови арсенотеріїв та індрикотеріїв — увесь той чудний світ із різних ер та періодів,— все зійшлося тут і закам'яніло, і тільки ця сторожка тиша свідчила, що вони колись таки по-справжньому існували.

Стояв, тримаючи в пучці іскристий гранітний уламок, і, здається, щось оповідав своєму малому супутнику, хоч відчував і думав про інше, а може, й згадував? Щось достеменно його тут вражало, щось із того світу, в якому не живуть думки й почуття, а їхні тіні чи й півтіні. Через це, можливо, й починають з'являтися тиха туга й >фаль, хоч йому й жаліти, здається, не дуже є за чим. Тоді, коли він вийшов із зеленої кімнати, ще у сні, він гостро й оголено відчув холоднечу й безплідність всього цього каміння, та й самої долини, це й стало формою його жалю за тим, що лишалося за спиною. Тоді й подумав: обернеться він чи ні, наслідок буде один, через це вже не мав сили не відповідати на ті благальні погляди, котрі аж спину йому проїдали. Він обернувся, але побачив тільки те, що й зараз: кам'янисту долину і холодне, німе, сіре нагромадження брилля.

Спробував струснути із себе це дивне відчуття й вирішив і сам послухати, що оповідає Вітькові.

— З калієвих польових шпатів,— лунав. його голос,— найпоширеніші ортоклаз і мікроклін. Обидва мінерали однакові за хімічним складом і за зовнішніми ознаками теж майже не відрізняються, вони можуть бути білими, світло-рожевими, бурувато-жовтими, яскраво-червоними і голубувато-сірими. В ортоклазі на площинах спайності є малопомітний перламутровий блиск...

Він раптом обірвав мову: про що це він торочить? Зирнув трохи з острахом вниз і побачив наставлені проти себе уважні й блискучі очі.

— Цікаво це тобі? — спитав м'яко.

— Ви стільки знаєте! — майже захоплено сказав Вітько.

— Е, що я знаю! Хочеш, розповім тобі одну історію. Колись один чоловік ходив отак, як ми, і збив ногу об камінь. Так йому заболіло, що він схопив каменяку і як гапне об скелю! І що б ти думав: усередині в тому камені була порожнеча, а в ній чистісінькі кристали голубого аметисту.

— І думаєте, в нас водяться такі камені? — спитав недовірливо Вітько.

Йому захотілося сказати, що й це було частиною його дивного сьогоднішнього сну. Це він знайшов у тому сні отой камінь і розбив його. Подумав, що й люди у світі теж як той камінь: багато звичайних, а один на тисячу з отаким скарбом усередині. Але він не міг усього цього розказати очам, що дивилися на нього: боявся здатися смішним. Тому вирішив за ліпше вдати із себе резонера.

— А чому б ні? — сказав він.— Ми тільки думаємо, що все пізнали у світі. Насправді

ми майже нічого про нього не знаємо. Ні про землю, ні про камінь, ні про воду...

— Отаке скажете,— засміявся Вітько.— Камінь — це камінь, а вода — це вода!

— Але все це ховає в собі безліч таємниць. Поглянь навколо,— він повів рукою, — тут є тисячі, мільйони таємниць.

Щось величне й патетичне прорвалось у голосі старого, і Вітько зирнув на нього з розтуленим ротом. Але відразу знову засміявся й похитав головою:

— Ви мене дурите. Камінь — це камінь!

Скелі тримали на своїх лобах сторожку тишу; гомін їхніх голосів стривожив її, і вона, як пташка, зривалася з того каміння й розбивала собі груди об протилежні скелі. У воді, граючи, скидалася риба. Глухо плескала, а потім довго розходилися хитливі кола.

— Я тобі розкажу, що таке магматичні породи,— знову заговорив Підгаєцький, але цього разу його голос був тихіший і начебто прілий.— Вони утворилися при охолодженні магми на різних глибинах у земній корі і на її поверхні...

Він говорив це й дивився собі під ноги, в той час як Вітько знову відчув нестримний потяг до того закам'янілого брилля. Щось дивне побачив старий у себе під ногами, просвітилася й спрозоріла йому у визорі земля, і щось дивне побачив перед собою і Вітько, але там, угорі, де лежала на верхівках гори півкуля неба. Схопився рукою за скеля-ний виступ, а ногу поставив на виступ у камені.

— Тверднучи, магма перетворюється здебільшого в щільну гірську породу. Попіл, викинутий під час виверження вулканів, утворює пухкий осад, що пізніше, тверднучи, перетворюється в туф...

Він говорив це й не чув власних слів. Бо сон ще й досі жив у ньому, і, здавалося, зруш він із місця, як нога його ввійде по кісточку в цю напрочуд спрозорілу землю.

Вітько ж уже дерся по камінні, зовсім забувши про старого. Бачив перед собою голубе роздолля, і десь глибоко в тому роздоллі росли яснокорі і ясно-зелені дерева. Хилитали гіляччям серед неба й манили його. І ще летіли там білі птахи, великі й блискучі, і на голові в кожного ясніла золота смужка.

— Залежно від глибини й умов формування, магматичні породи поділяються на глибинні, або інтузивні, та вивержені, або ефузивні. Глибинні — повнокристалічні, вони утворюють кристалічний фундамент материків.

Цього разу його власний голос дійшов до нього. Там, у глибині земної товщі, він таки побачив те, про що оповідав. Міг зараз навіть зійти туди, отак ступить крок, і його нога опиниться по коліно в землі. Навіть трохи злякався своєї майже казкової здатності. Так само здивувався і Вітько, бо йому як ніколи легко було дертися по скелі все вище й вище. Все ближче до тих дерев у небі й м'якого шелесту їхнього листя.

— Ця долина вся гранітна,— сказав Підгаєцький.— І знаєш, що цікаво: граніт належить до так званих кислих порід. Тобі дивно? Саме так, до кислих порід...

Він раптом отямився. Пошукав поглядом ті очі, що все ще мали дивитися на нього зі здивуванням та захопленням, але не знайшов їх. Підгаєцький роззирнувся, малого таки й справді біля нього не було. Тоді він звів голову, і його обличчя аж

перекривилося. Очі побільшали, а ніздрі заворушилися від надмірного припливу повітря.

— Ти що? — скрикнув він фальцетом, задираючи голову До юного верхолаза.— Що це ти робиш?

— А що? — звисилося десь аж посередині скелі Вітькове обличчя.

— Зараз же злізь! — прошепотів старий. Кров відлила йому від обличчя, і він відчув, що аж задихається.

— Може, ви подасте мені молотка? — спокійно спитав Вітько.— Знаєте, який тут камінь. Такого внизу нема.

— Я тобі кажу: злазь! — Підгаєцький схопився за при-скалок і незграбно почав дертися по камінні. Але нога його спорснула з прискалка, і він мало не впав.— Чуєш, що я тобі кажу?

Вітько неохоче почав злазити. Повільно спускав ногу, впирався об виступ і аж посопував від напруження.

Підгаєцький безсило сів на валун, розстебнув комірця й витер лоба. Вітько зіскочив з останньої приступки і став, усміхаючись на весь рот.

— Ти мене до смерті перелякав,— сказав Підгаєцький.— Хочеш убитися, чи як? — Він глянув на хлопчика розпачливо, аж безтямно.

— Знаєте, скільки я вже тут лазив? — спитав зверхньо Вітько.

— Нічого не хочу знати. Але коли ти пішов зі мною, я відповідаю за тебе. Можемо набрати скільки завгодно зразків і внизу.

— Внизу нецікаво...

Ранок уже зовсім розчинив дим над водою, і чисті хвильки з виляском плескалися майже біля самих ніг Підгаєцько-го. Він глибоко вдихнув повітря і знову втер лоба.

— Ти мені цих коників не викидай,— заговорив старий уже сердито.— Коли не будеш слухатися, повернемо зараз додому.

— А я й слухаюсь,— буркнув Вітько.

— Я думав сьогодні походити отак цілий день. Ми б дійшли до лісу, а тоді сіли б в автобус і повернулися. А ти все мені зіпсував...— У Підгаєцького й досі тремтіли руки, а очі неспокійно ходили в зморщених капшучках повік.

Вітько стояв перед ним, опустивши голову. Длубав пальцем босої ноги камінець на стежці й сопів.

— Сідай посидь! — сказав Підгаєцький.

Пісок біля берега був залізаний і синій. Вузька стежка, на якій стояв хлопчак, грілась у променях сонця, а воно зупинилося над головатою скелею, наче велике, гаряче око. Вітько сів на каменя, і вони задивились у воду. Струмували прозорі течійки, змахували віяла водоростей, виблискувала сріблом дрібна риба. Камінна тиша знову прийшла до них, і їм обом здалося, що чують, як росте трава. Очі Підгаєцького наче закам'яніли, руки важко лежали на колінах, вітер насипав на ноги сухі кварцові зерна, а річка блимала сотнями металевих злитків. Вітер гнав уздовж берега білі, схожі на луску, шматочки слюди.

— Дивіться,—сказав Вітько, показуючи на воду,— летить біла слюда.

Старий здригнувся, розгублено озирнувся й підвівся.

— Ходім, хлопче, вже пора,— тихо сказав він.

Воїни пішли вздовж берега, спершу старий, а за ним Вітько, потім стежка роздвоїлася, і вони розійшлися кожен на свою. Повільно й розважно ступали, обоє однаково зосереджені й статечні. Здавалося, вглиблювалися все далі й далі в цю долину і в світ каменю. Все меншали й меншали, відходячи, аж доки не стали такі малі, що вже й не різнилися один від одного. Дві зовсім малі людські постаті химерно пострибували між кам'яного брилля. Гнав цих істот вітер, а вони летіли й летіли, як і слюда над берегом, і так тривало доти, доки не розчинились у морі сірих, колись живих спин та голів.

7

Повернулися до міста так, як казав Підгаєцький: автобусом. Зійшли на центральній площі, обоє виморені, але й задоволені.

— Ну от і приїхали,— старий струснув пилюку з рукава.— Ти мотай додому, а я ще до приятеля зайду.

Хлопець подивився на нього пильно й сумовито, наче не хотів іти додому, але старий зробив заклопотане обличчя і повернувся до хлопця спиною.

Звернув із людної вулиці в завулок і пішов, начебто й справді мав там приятеля. Ступав повільно. Бозна-чому не хотів спускатися до себе в долину — не добув цього дня до кінця. Тому звернув із завулка на іншу вуличку й тюпав, доки закінчилася й ця. Тоді потрапив у якусь непайому. Не підводив очей, щоб не читати назви — будинки тут усі були нові. Вийшов звідси на широку трасу і раптом зупинився: тут було повно автомобілів, тролейбусів і людей. Зрозумів, що таки свідомо відтягує повернення додому, бо в усьому, що чинив сьогодні, відчувалася просмикнута наскрізь крижана нитка. В нього дрібно затрусилися руки, і він стиснув пальці, щоб почуватися певніше.

Спинився біля гастроному, де ще вчора випив пива, і йому закортіло все повторити. По горлі ковзнув борлак, і він полапав потайну кишеньку, в якій був карбованець: зловив був риби й продав там-таки, біля річки, якійсь балакучій пляжниці, а карбованця на всяк випадок приховав.

"Ти чиниш таке два дні підряд",— почув він у глибині свідомості тихий, ніжний голос.

"Це для того, щоб знову зустрітися з тобою",— подумки відказав він.

"Я й так зачасто до тебе приходну",— сказав той-таки голос.

"Сьогодні зі мною щось коїться,— відповів він.— Чи ж дозволиш?"

"Я тобі не моя^у нічого ні заборонити, ні дозволити,— сумно відказав голос.— Але коли ти це зробиш..."

Він не дочув кінця речення, бо біля нього з гуркотом проїждя^ав трактор. Аж роздратувався на той трактор — хотів почути відповідь. Роздратування додало йому відваги, і він попростував у розчинені двері гастроному, де за скляними рурами, як і вчора, стояла продавщиця з вибіленим волоссям. Біля рур не було ні душі, і

продавщиця запитально позирнула на нього. Підгаєцький засунув руку в потайну кишеню й виловив двома пальцями карбованця. Попросив пляшку пива. Продавщиця недбало кинула на пластмасову тарілочку здачу, і її наманікюрені нігті криваво блиснули. Подала пляшку й склянку.

"Ну от зараз все повториться",— подумав Підгаєцький і рушив до виходу. І сьогодні він лице в лице зіштовхнувся з тою самою сусідкою., так само привітався, і у вічі йому блиснуло сонце. Приємно примружився і став чекати, щоб з'явивсь у тілі м'який і солодкий хміль.

Пішов по тих-таки вулицях, але хоч хміль і з'явився, не ogrівав його сьогодні, як учора, а тільки утяжував. Почав невдоволитися сам на себе, а щоб заспокоїтися, придивлявся до облич, що напливали на нього.

Як і того разу, всі були незнайомі, і він поступово заспокоївся. Йому трохи просвітліло на серці, хоч не пропадала й ота крижана нитка.

"З'явися й сьогодні!" — покликав він, думаючи про ту ж таки жінку, яку весь час малює собі в уяві.

Відчував її присутність, навіть запах її міг удихнути —завищи вона напахчувалася одними й тими ж парфумами. Ішов напружений і насторожений, і, може, через це, хміль в нього вивітрився надто швидко. Натомість напливло щось важке й сіре — якась брудна бовтанка наповнила йому серце. Це ще більше занепокоїло; зрештою, пройшов уже немало дороги, минувши й те місце, де з'явилася вона йому вчора.

"Хіба я вчинив сьогодні щось погане?" — подумав він.

Впустив руку в кишеню і, граючись копійками, вирішив випити ще кухоль. Вже спинився біля пивного бару, коли ж вийшов звідти червонопикий чолов'яга з запухлими, у мішках очима. Ті очі були густо наповнені кривавими артерій-ками, і зирнув він на Підгаєцького зухвало й зверхньо. Це протверезило старого до решти, він відступив на крок від дверей і раптом подався геть дрібною поспішливою ходою, відчуваючи, що сьогодні він таки непомірно втомився і що йому аж пахву тре замотаний у зіжмакану газету молоток.

Звернув на бульвар і вибрав поряшю лавку. Над ним тихо зашелестіло листя, на жовтій бульварній алеї легко пострибували сонячні плями, мінілись і грали, наче на воді. Довго дивився на ті плями і поступово стуляв очі, аж доки не залишилася вузька щілина, в яку видно стало тільки зелений розлив. Цей розлив також мінився і грав, ставав світліший чи темніший, і Підгаєцький подумав, що йому хочеться повернутись у ту зелену кімнату, в якій побував минулої ночі. Прагнув зустрітись хоч так із тією, котра не виходила йому з думок, бо такі хотів порозмовляти з нею, а може, й дещо запитатися. І справді задрімав, відтак зелена барва в очах погасла, і, замість потрапити у сподівану зелену кімнату, знову ступив він у засипану камінням долину. І зараз кожен камінь з'являв якомось звіра, але це не були вже доісторичні істоти, а бачив він скам'янілих черепах, лисиць, їжаків та псів. Побачив там завмерлих слонів і носорогів. Бегемоти висунули з води широкі, з роздутими ніздрями голови, а біля них навічно завмерли закам'янілі риби. Олені вистромляли з сірого каменю роги, але на

рогах у них не було хмелю. Дув із пронизливим свистом вітер і ніс золотистий пісок, який поступово засипав долину і чоловіка, який самотньо в тій долині сидів. Його ноги були вже в тому піску по литки, і поблискували в ньому золоті зерпа; чоловік набирав того піску в долоню й пересипав у другу. Здута вітром потеруха відсіювалася, творячи в повітрі прозорий трикутник, а на вільну долоню падали тільки важкі зерна золота і кварцу. Білі й жовті крупини яскріли на тій освітленій сонцем долоні, а по кам'янистій стежці, тягнучи велосипеда, простував знайомий йому хлопчак. Він начебто зійшов із сімейного фотоальбома Підгаєцького, бо був у гімназичній формі і мав чорні, наче гудзики, очі.

— Де мама, не знаєш? — спитав його чоловік із засипаними по литки ногами і з біло-жовтим зерном у простягненій долоні.

— Мама нас покинула, — сказав хлопець і, знявши гімназійного кашкета, почав утирати з лоба рукавом піт.

Старий Підгаєцький сидів, зіпершись на спинку лави, голова його закинулася, рот розтулився, і звідти виривався сипкий віддих. Люди проходили мимо нього, безцеремонно повертаючи голови, — було щось смішне і жалюгідне в тому старому. Дівчата пирхали, і тільки одна пройшла мовчки, кинувши на старого погляд, повний любові і співчуття. Волосся її було розсипане по спині, а лице здавалося трохи сонне, і це створювало особливу принадність у тій дівчині чи молодій жінці.

Підгаєцький прокинувся відразу. Гостро відчув її присутність, через це й розплющився так поспішно. На обличчі в нього виник чи перестрах, чи захоплення, але він не встиг побачити ту, якої сподівався. Розчинилась у повітрі, і він вхопив поглядом тільки прозору порожнечу, яка ще зберігала обриси її постаті. Тлом той обрис мав зелену траву й листя кущів, і він подумав, що була вдягнена та юна жінка в ясно-зелену сукню.

8

Повертався додому повільно. Спускався по бульвару, ледве дибаючи, і був посправжньому вичерпаний. Не мав жодної думки і жодного почуття. Міг тільки дивитися й фіксувати: дерево, загорожа, лавка, земля під ногами. Потім прийшла напівкругла арка з колонами, що вела в парк, і шестеро східців. Асфальтована алея, що тяглася навкіс, повела його між якісь портрети, виставлені вздовж тієї алеї. Кругла, у формі ротонди, дощата будівля гостинно відчинила двері, і на ній було написано стрибучими літерами: "Кімната сміху". Збоку в палісадничку сіріла бетонна скульптура щасливого сімейства: чоловік із дитиною на плечі й жінка. Він позирнув пильніше на ту групу, але не зацікавився: чужий чоловік, чужа жінка й чужа дитина. Віддалік на узвишші проглядала крізь зелень залізна скульптура Арте-міди. Застигла в русі стрімкої ходи і трималася рукою за олененя з обламаними вухами. Другої руки в неї не було, натомість чорніла потворна дірка. Ще одна дірка, вже чотирикутна, була вирізана в боці богині. Підгаєцький спустився по вищерблених цегляних сходах і знову побачив усе, тільки окремо: мурована круча, внизу пласка западина, вирівняна й порожня. Стежка тяглася над мурованою стіною, похило спускаючись униз, обабіч росли

бур'яни. Собача й глуха кропиви. Лопух і будяки й зарості розрив-трави. Він зупинився і натис пальцями на продовгуватий прозорий плід. Плід розірвався, розсипавши довкола чорні зернята. Спус-

тився з гори в завулок, замість бруку тут була жорства і проступав дикий камінь. Двері новісінького гаража були розчинені, і в тінявій сутіні біля лискучої машини поралися двоє оголених до пояса чоловіків. Вони розмовляли, і голоси їхні виривались із того гаража, як із труби. Ліворуч тяг-ся паркан із дощок, покритих плямами мастила й зеленої фарби,— колись це був залізничний вагон. З-за паркана витиналося засипане яблуками гілля; кілька падалиць валялися на жорстві, а одна з них була роздушена. Підгаєцький завернув на ту вулицю, на якій мешкав і сам; у дворі на розі замість сарая стояв поржавілий продуктовий кіоск. Вікна кіоска були закладені зсередини дошками, і звідти чувся кавкіт поросяти. Назустріч Підгаєцькому вирвався хлопчак на велосипеді, але це був чужий хлопчак. Дзенькнув дзвінком і гордо подивився на старого. Внизу проглядала річка, а біля неї ходив, взявши на ланцюги аж двох собак, якийсь чоловік у ясно-синій тенісці. Підгаєцький минув колонку і камінь біля неї; жінка полоскала біля того каменя в балії білизну. Широко розставила ноги, і видно було її опасисті стегна. На ґанку сиділа ряба Катька й дивилася на світ вузькими, примруженими очима. Хлопець на велосипеді, певне, розвернувся, бо знову задзеленькав у нього за спиною. Стрімко обігнав старого, ще раз переможно зирнувши, і Підгаєцький задивився на його худе, вертляве тіло і ноженята, що завзято крутили педалі. Хотів щось згадати, але не згадав, через це пришвидшив ходу. Тільки тепер він помітив, що сонце хилиться до заходу. Здивувався, що вже так пізно, але не мав сили подумати навіть про невістку. Біля пивного бару стояли групами чоловіки, декого з них він знав. Посмоктували з гальб пиво і їли сушену рибу, їхні голоси звучали глухо й прохрипло — була поміж них одна тільки жінка. В жінки червоно світилося обличчя, а волосся стирчало сірими кучмами. Підгаєцький обійшов камінь, що стримів просто з хідника, і йому дорогу перебігла чорна кішка. Він зупинився й роззирнувся, чи не йде хтось поблизу. Серединою вулиці повільно простувало кілька відвідувачів бару. Рухи їхні були розмлоєні й неквапні, і вони перекидалися хрипкими вигуками. Спокійно перейшли межу, що її невидимо прокреслила чорна кішка, і Підгаєцький набрав повні груди повітря. Він уже був майже вдома, треба тільки завернути у власний двір.

Як завпеди, у вікні стриміла сусідка, цього разу була вдягнена в новий халат.

— Ого, як загулялися! — спокійно сказала вона.— Тут ваша невістка в розиск збиралася подавать...

Він тільки зирнув на неї, але не сказав нічого.

— А пляшечку свою назад несете? — сказала сусідка навздогінці.— Треба було викинути її дець.

Вій сильніше затис під пахвою молоток і вступив у морок галереї. Ішов і сподівався, що вгорі от-от вирине і затьмить прочіл важка невістчина постать, але було там порожньо. Тоді він засунув молоток разом із газетою під розхитану сходинку і вийшов на веранду. Вечірнє сонце лилося в усі чпсленні шибочки на веранді, і від того вона

була наповнена жовто-рожевим тріпотливим сяйвом. Підгаєцький не поспішав. Спинився й дивився на сонце, що зробилось велике й майже негаряче. Небо біля нього було чисте, а довкола світила яснів золотисто-червоний ореол. Було тихо. Він навіть почудувався на ту тишу, хоч і передчував, що вона передгрозова. У дворі заговорила з кимось сусідка, що стриміла у вікні, хтось їй відповів. Голоси чітко прозвучали в тиші, але слів він не розібрав. Подивився на поле з ясно-жовтими стернями — були вони порожні. І знову захотілося йому знятися в повітря й перелетіти на ті поля — було б любо зустріти в тій тиші сьогоднішній вечір. Деся заспівали двері, і він здригнувся, але то було не близько. Тоді він повернувся спиною до шибок, сонця та жовтих полів і поволеньки рушив туди, де мала вибухнути гроза. Відчинив сінешні двері — було в квартирі тихо. Перейшов кори-дорець і відчинив двері хатні. Невістка сиділа посеред кімнати на стільці й різко звела до нього обличчя.

— Ти вже вдома? — спитав Підгаєцький мирно й трохи улесливо. — А я, бач, у того приятеля затримався...

Вона дивилася па нього темно й загрозово. Груди її здіймалися й опускалися. Підгаєцький скинув сандалети й узув капці.

— Тридцять п'ять років з ним не бачилися, — сказав він. — Колись був такий ладний чоловічина, а зараз дід...

Невістка мовчала, тільки пильно дивилася на Підгаєцького, її очі тремтіли. Він повільно скидав піджака.

— Такий тихий вечір видався. Тихий і теплий! — мовив він і пішов просто до вікна. Це вікно виходило на вулицю, і єдине, що побачив він, — того самого хлопчика, котрий катався на велосипеді.

— Що ви скажете іще? — холодно спитала невістка.

— А що мені ще казати, — лагідно відповів Підгаєцький. — Втомився я дуже!

— А я не втомилася, оббігавши за вами весь берег? Що це ви сказали Терещучці, куди йдете: до приятеля чи на берег?

— А що мені Терещучка? — так само лагідно сказав

він. — Контрольна палата вона, чи що? І не було чого бігати за мною, чи ж я дитина?

Тоді-то й стався вибух. Невістка підскочила на місці, наче тільки й чекала цього моменту, її обличчя перекривилося й спотворніло. Почала кричати на старого якимсь дивно високим голосом, і кричала так довго, повторюючи й тільки трохи видозмінюючи всього кілька слів, аж він спинився супроти неї, поблід, вибалушив очі й стояв з тремтячими вустами. Звісно, вимовляла вона йому і за те, що хати не тримається, і за те, що їжа, яку вона зготувала, так і лишилася недіткнута, і за те, що від нього пахне алкоголем, а потім знову за те, що не тримається хати і не хоче їсти. Вона кричала на одній ноті, якійсь відчайсно високій, і того не витримували його барабанні перетинки — тільки через п'ятнадцять хвилин такого крику в голосі її з'явилися сльози. Відтак він приготувався вислухати зливу вже сльозли-вих дорікань, що вона розбивається і годить йому, наче болячці, що вона пере, мие, шиє і варить, а він, як кіт чи як трутень, палець

об палець вдома не вдарить. Що все йому на мисочці подавай, що вона не найнялася йому в наймички, а .коли він буде вестися так, то вона відмовиться обхо-джувати його, хай би люди у неї і пальцем тицькали. Вже майже плакала, а зрештою і заплакала, і сльози градом покотилися з її очей, і не могла вона через них бачити сухого, мовчущого й надміру печального обличчя, що блідо стояло проти неї,— очі в Підгаєцького стали раптом сині-сині, і дивився він на невістку з такою уразою, здивуванням та проханням, що міг би й камінь розтопити. Але невістка ніколи не дивилася на свекра, коли його сварила, окрім того, заливали їй очі сльози, окрім того, відчувала жаль не до нього, а до себе, і з неї рвалися й рвалися нові потоки дорікань, і все знову вимовлялося на тій-таки високій ноті — це мало тягтися хтозна-скільки, коли б старий не перестав її слухати. Сів на канапку й почав розтирати втомлені ноги і тихо постогнував при цьому, вже нітрохи незважаючи на невістку. Її сварка та й шум, що вона зчинила, стали для нього як рев літака над головою чи гуркіт машин на вулиці. Вона ж безпомилково відчула, що її слова перестали до нього доходити, і раптово змовкла, тільки плакала, схлипуючи. Вийшла з кімнати, й чутно стало, як чвиркнув у коридор-ці сірник,— запалювала газ. Брязнула покришкою — щось там порядкувала.

Підгаєцький відчув себе раптом зовсім малим. Хотілося Ще більше зіщулитися і перетворитися у щось сіре й непомітне: в килимця для ніг чи в отого малого ослінчика. Він якось зламався, немов стеблина, і згорнувся в клубочок на канапі, поклавши голову просто на покривало. Став і справді малий: хлопчак, котрого покарано за переступ, якого він не чинив. Підтяг ноги майже до підборіддя і завмер. Йому раптом захотілося перестати існувати, але так; щоб не покидати тут свого тіла. Перетворитись у сіру пташку і випурхнути в квартиру, стати ще однією річчю в цьому домі: кухлем чи вазоном. Відчував уразу від жахливої своєї залежності від тіла, і від такого відчуття йому аж очі зволожиш. Через це він заплющився, і перед його очима закружляли химерні лекала. Кольорові й вигинливі, вони звпвали й розповивали м'яко вигнуті лінії, і поміж тих ліній проглядала чорно-червона пустеля.

Невістка увійшла в хату, несучи в руках повну тарілку борщу. Пара підіймалася від страви, і вона дивилася крізь ту пару з виразом суворої самоприреченості. Але те, що побачила, примусило її зупинитися. На канапі, по дитячому підгорнувши ноги й підклавши кулака під щоку, спав старий. Якась дитяча безпомічність прочувалася у всій його поставі, приреченість, а водночас умиротвореність. Він лежав без найменшого руху, здавалося, навіть не дихав: маленький, висохлий шматок плоті. На сухому личку з загостреними рисами і з випнутим носом начебто розгладилися зморшки, і здалося невістці, що це й справді її син упав зморено після цілоденної біганини і так і заснув, не встигши роздягтися. Вона стояла завмерло із паруючою тарілкою борщу в руках і з глибокою увагою розглядала свекра. Всю її озлість наче водою змило, і відчувала вона до того скуленого тільця лише жаль. Пара перестала димувати, а вона все ще стояла й дивилася. І подумалося їй раптом, що він і справді не дише, що ця кімната стала порожня й німа і що їй призначено в ній вікувати вже самій. Від того в її серці спалахнув тихий розпач, і вона, нечутно підійшовши до столу,

поставила миску з борщем. Потім, так само нечутно ступаючи, наблизилася до канапи й нахилилася, щоб пересвідчитися, що старий таки дихає. Груді його здіймалися ледь-ледь, а все інше було заціпеніле і майже мертво. Невістка пішла навшпиньки до ліжка і зняла з нього подушку й ковдру. Знову наблизилася до канапи, накрила старого ковдрою, а тоді, обережно звівши голову свекрові, підклала під неї подушку.

Він у цей час заходив у зарослу хмелем кімнату. Посередині стояв стіл, засланий білим убрусом, і був він накритий на три персони. Роззувся й пішов по теплій, шовковистій траві до зеленого, як і все в кімнаті, умивальника.

— А хлопець де? — спитав, кидаючи у вічі пригорщ зеленої води.

— Зараз приїде, — сказав жіночий голос — Наморився?

— Страшенно, — мовив він, витираючись. — Була така спека, а в конторі нічим дихати. Що сьогодні приготувала?

— Телячі відбивні, — сказав жіночий голос — І тушений зелений горошок...

У цей час десь поруч скрипнули гальма і в завішені виноградом двері увійшов хлопець. Він важко дихав від недавньої швидкої їзди, а очі його яскраво горіли.

— Вибач, мамо, що запізнився, — дзвінко сказав він, — але я так захопився тим велосипедом, що й зупинитися не міг.

9

Прокинувся раптово. В кімнаті було темно, падала тільки крізь вікно жовто-бліда стяга від недалекого вуличного ліхтаря. Через кімнату на ліжку мирно похропувала невістка. Він лежав якийсь час, намагаючись збагнути, де він і чому лежить одягнений. Ще й досі в мозку трималося гостре відчуття кімнати з порослими хмелем стінами, а в роті відчувався смак зеленого горошку. Але сну не було вже в нього ні в одному оці, і він сів, вминаючи під собою пружини. Невістка перевернулася на бік і густо засопла. Підгаєцький відчув затхлий дух кімнати і те, що йому зовсім бракує повітря. Пішов у самих шкарпетках у куток, де стояло взуття, взяв у руки сандалети й тихо натис на двері. Вони зарипіли, і хоч який був голосний той звук, невістка не прокинулася. Старий перетнув коридорець і повернув у замку ключем. Ці двері відчинилися без скрипу. Веранда була залита місячним світлом, але й тут було парко. Він взувся й рушив сходами донизу. Дерев'яні приступки голосно стогнали під ногами, але він на те вже не зважав.

У дворі було порожньо. Залиті місячним промінням, не-рушпо стояли дерева та сараї. Підгаєцький сторожко поко-сував у той бік, де було вікно Терещучки, але цього разу в ньому не стриміла знайома постать, вікно було міцно запечатане, і місяць відбивав від нього своє проміння. Старий пішов у куток, де стояв туалет. Тоді-то він і побачив у глибині околиці, десь на самому березі, багрянний відсвіт. Це зацікавило його, він довго стояв і дивився, як до неба здіймався стовп диму, освічений коликким багрянцем. Його дивпо поманило на той вогонь, і, сам не усвідомлюючи навіщо, підтюпцем рушив із двору. Відчув дихання річки: пахла мулом, вільгою та рибою. Вогонь із дороги було видно краще: високий золотий стовп, що мінився. Старий ішов туди, заплеснутий нагальним відчуттям: був, як нетля, котру тягне на світло. Тільки

наблизившись до греблі, він зрозумів: горять шини, що їх збирали сьогодні вдень хлопці прибиральниці Кларки. Дивно було те, що біля вогню ані душі. Він відзначив це із задоволенням: не потребував зараз товариства. Шини були складені одна на одну і горіли високим, гогітливим полум'ям. Чорний дим виринав десь вище і тягся, здавалося, аж під зорі. Підгаєцький присів неподалік, щоб не було гаряче, і задивився на вогонь. Шини горіли з голосним тріском, і очі Підгаєцького, стежачи, розширювалися чи звужувалися. Відчував на серці мир та злагоду, і те, що поруч так шаленіла вогняна стихія, напрочуд його заспокоювало. Десь позаду почулося шарудіння: хтось ішов. Не обернувся на ті кроки, був наче загіпнотизований. Той, хто йшов, зупинився недалечко, власне, поруч із ним; Підгаєцький скосив око й побачив облиту жовтим світлом курточку й короткі штанці.

— А ти чого ходиш поночі? — спитав він.

— Побачив вогонь,— спокійно сказав Вітько.— Його і з мого вікна видно.

— А батько тебе пустив?

— Чи ж я питався? — В голосі у Вітька бринів тихий сум.— Вони з тою жінкою, що матір'ю моєю хоче стати, лягли в кімнаті, а мені постелили на кухні.

Хлопець присів біля старого, як той,— навпочіпки.

— Не почули, як ти виходив?

— Я через вікно виліз,— сказав Вітько.— А вам що, теж невістка допекла?

— Що ти знаєш про мою, невістку?

— Ота батькова жінка казала, що дуже вона на вас свариться.

— Часом і свариться,— беззлобно сказав Підгаєцький.— А взагалі вона не така й лиха... Тобі не подобається мачуха?

— Вона ще не мачуха, а тільки готується розписатися.

— А мати твоя так і не подала звістки?

— Чого ж, подала,— сумно відгукнувся хлопець.— То я вам неправду сказав, що не хочу її. Краще б ми разом жили.

— Прислала листа?

— Батькові. А я списав її адресу. Як ви думаєте, коли напишу, вона повернеться?

— Це діло вая^ко вгадать. Може, тебе до себе забере?

— Я вже й про це думав,— сказав Вітько.— Бо якась ця нова батькова жінка не така...

Вони замовкли і довго слухали, як тріщить і шаленіє вогонь. Кожен думав про своє, і в кожного було надто багато того "свого". Відчули якусь мимовільну зближеність, начебто не було поміж ними ніякої вікової різниці.

— Я, як виросту,— сказав Вітько, не відриваючи погляду від вогняного стовпа, що викидав язика, аж видавався полум'яним деревом,— то хочу таким, як ви, бути. І стільки книжок матиму, що не вміщатимуться в хаті, і теж об'їду півсвіту.

Старий мовчав, тільки ледь-ледь похитувався, начебто вторячи ритму багаття. Йому раптом захотілося розказати цьому дівчакові, що зовсім небагато в нього книжок і що на горищі вони не тому, що не вміщаються в хаті; захотілося признатися, що

ніколи й нікуди він із Житомира не виїздив, хіба що у війну, і ніякого світу не бачив. Аж повернувся, повен того несподіваного каяття, але побачив біля себе напружене хлопчаче лице із закушеною губою і запаленим поглядом,— слова застрягли йому в горлі.

— А як ви думаєте,— мовив Вітько,— коли б я7 зараз пустився в мандри, то що було б? ч

Старий розсміявся тихо й лагідно.

— А нічого,— мовив просто.— Бо ти ще ні до чого не здатний. Казав уже тобі: зняли б тебе з поїзда на найближчій станції і доставили б додому. Б'є тебе твій батько?

І, як того разу, хлопчак помовчав, наче зважуючись: і— — Б'є,— сказав коротко.

— Отож, цим биттям усе й закінчиться. Тобі ще вирости треба...

— Це так усі дорослі говорять,— сказав Вітько трохи розчаровано.— А може, ми б разом із вами пустились у світ.

— Це в^а діло інше,— мовив Підгаєцький і гордо звів голову. Вогонь перед ними бушував, гоготів і виламувався, хитав могутнє полум'яне дерево, наче його вітер гойдав.

— Ми поїдемо з тобою на Сахалін,— сказав старий.— Тільки це не так просто робиться: треба приготуватись і зібрати гроші. Тоді сядемо в поїзд і їхатимемо цілий місяць. Уявляєш, цілий місяць у поїзді!

— Еге,— гаряче відгукнувся малий.— І ніхто мене з того поїзда не зніме.

— І пальцем не посміє торкнуть! — запевнив його Підгаєцький.

Вони знову замовкли, цього разу надовше. Бо обох вабив вогонь; їхні думки сходилися десь там, у глибині цієї розбурханої стихії, і напрочуд єдналися. Двоє людей завмерло один обіч другого на березі, однаково присівши навпочіпки й однаково похитуючись у ритмі, що його задавало вогнище. Старий скосив око на малого і раптом відчув те, чого сподівався. Уже жив частково в тому хлопчаку, переходив у нього і по своєму перевтілювався.

І йому раптом здалося, що те, що мріяв безосновно, у певний спосіб усе-таки може здійснитися. Тобто перед ним ляже уявна дорога, і вже скоро він по ній піде. Знає навіть, куди приведе його: буде це заросла хмелем кімната із оленячими рогами на стіні і з ліжком, застеленим сліпучо-білими простирадлами. Він прийде туди; як з роботи, втомлений і вмиротворений. Все відбудеться так, як побачив уві сні...

Дивився на мале, закам'яніле хлопчаче личко, облите жовтавими відблисками, і раптом відчув, що воно й справді віддавна знайоме йому й дороге. Повільно перевів погляд на вогонь — перед ним ожило, проростаючи в небо, вогненне дерево. Не чув уже ні тріску, ні гуготіння, а тільки бачив палахкий стовбур, а на ньому розлоге, зі щирого золота гілля.

АНТИСТРОФА: "ОКАЗІЯ НЕ НА ЩОДЕНЬ" Діється в Києві 1984 року

1

Цієї історії могло б і не бути, коли б не захотілося мені піти в кіно. До початку сеансу лишалося півтори години, бо я приспів саме на той час, коли кінчили давати

квитки, тобто на найближчий сеанс запізнився. Це трапилось у зимову суботу, кілька днів тому випав сніг, спершу він тримався зі стоїчною впертістю, але сьогодні вночі я прокинувся від того, що по блясі, якою оббив свій балкон сусід піді мною, почали льопати великі краплі. Спершу мені приснилися барабани, власне, люди, в яких замість голів були ці стародавні музичні інструменти,— люди ці, певне, накоїли щось неподобне, бо били самі себе по маківці. Потім я зрозумів, що це тарабанять по залізу краплі розталого снігу, і довго слухав ту загадкову азбуку Морзе.

Зранку затуманило. Я майже фізично відчув, як мряка натискає на будівлю, тисне, аж увігнулися вони всередину, на шибки, спресовує сніг, проїдаючи його, від чого недавно блискучо-біле укривало стало сіре і брудне — така погода була дарунком невеселим.

Височезна стеля моєї кімнати (дім старий) губилась у сутінку, і я почав міркувати, як згаяти вихідний: останнім часом вихідні стали для мене мукою. "Чи так би воно було,— подумав я, позіхаючи,— коли б біля мене дрімала затиш-ненька жіночка, а в хаті зранку вовтузилися б дітлахи". Такі думки навідували мене нечасто, хіба що в негоду,— я все-таки закоренілий старий парубок, і до сімейного раю мене тягне не вельми. Отож, кіно мало врятувати мене від нудьги, бо, відверто кажучи, я вже починав лінуватися спілкуватися і з друзями. Але ні, в цьому в мене була розроблена своя система: кого, скільки й коли відвідувати, щоб не обридати та й самому не нудитися.

Я ніколи не ходжу у великі кінотеатри на центральних вулицях, мене більше ваблять маленькі, так би мовити, заштатні, й клубні. Все там по-домашньому просто, крісла, як правило, незручні, білетером — пенсіонер чи пенсіонерка, екран абиякий, але чи розповіси про ту втіху, коли забиваєшся десь у куток і дивишся, дивишся на міражні видива — образи чийхось життів та доль, на людей, у житті яких конче щось відбувається. Знаю, що в клубних кінотеатрах збирається публіка така ж, як і я,— ті, в кого нічого не відбувається, і мене від того починає колихати затишна втіха, я радію, що в залі немає жодної красуні — дівчата, які ходять сюди, як правило, найпростішого гатунку. Я щасливий і від того, що потрапляю між публіку, яка не захотіла сьогодні дивитися телевизор, і вже тим особливу,— всі ми покинули свої гнізда із застоєм повітрям, щоб зійтися при-нагідно в приміщенні із так само застоєм повітрям, але спільному.

"Благословенні будьте, клубні кінотеатри",— кажу я, наслідуючи роблену патетику псевдоромантиків, а коли так, губи мої розповзаються у теплій усмішці, на серці стає добре й любо; хтозна, можливо, в такий спосіб я благословляю і власну ніякість!

На жаль, уранці клуби кінофільмів не крутять, не крутять їх і найзаштатніші кінотеатри, і я, щоб утекти від самого себе, змушений був у цей сіро-крепдешиновий день вибрати кінотеатр середнього гатунку, що, зрештою, вносило в мої звички певну дисгармонію, а всілякі оказії з людиною трапляються, за моїм твердим переконанням, тільки тоді, коли вона виривається з орбіти (можна сказати — з кола), в яку її запущено кружляти. Катастрофи відбуваються саме тому, резонно міркую я, що хтось вибивається із заданого ритму і творить ди-со-нанс...

Отож дисонанс був уже в тому, що я пішов у кінотеатр не такий заштатний, як хотілося. В такі кінотеатри більше ходить людей, значить, і ймовірність потрапити на заданий сеанс менша: я терпіти не можу черг і ніколи в них не вистоюю, уперто користуючись тільки тим, що дається просто.

Окрім того, мене затримав трамвай, який вирішив зупинитися і тим самим перекрив увесь маршрут,— тож я подався до кінотеатру пішаком (біда моя ще в тому, що я, знамі-рившись, ніколи не звертаю з обраної дороги). Той кінотеатр мав космічну назву "Зірка", отож і повела мене в той день оця химерна і примхлива зоря. Відтак на обраний сеанс я не встиг, а що переді мною з'явилася можливість потрапити на наступний, то я учинив так, як це робить колесо, коли його запущено в рух, тобто купив квиток і дістав на безділля цілі півтори години, яких і вистачило, щоб ув'язатися в історію, що її я й збираюся тут оповісти.

2

Кінотеатр "Зірка" містився на вулиці, на якій сніг із тротуарів не прибрали, через що я змушений був місити липку, мокру кашу. Отож місив ногами ту кашу і тільки зараз усвідомив, що маю займатися такою гімнастикою цілі півтори години, і єдина розвага, якою тут можу скористатися,— зайти в овочевий магазин, де зможу купити капустину, і в гастроном, де можна купити якоїсь ковбаси чи рибної консерви. На вулиці була ще й тісна комірчина, де продавалося комісійне барахло, і хоч я був до барахла більш ніж байдужий, очевидно, доведеться завітати й туди, принаймні подивитися, які речі люди здають.

Черевики на моїх ногах не були пристосовані до такої твані, отож у ногах мені скоро захлюпало. Туман не зникав, і єдиною втіхою в цій ситуації було те, що я на вулиці був не сам,— попереду брьохалося, як і я, кілька розмитих, ніби в старовинні сірі кобеняки вдягнутих постатей. Чи і їх, подумав я, вивело сьогодні на вулиці гостре бажання побачити новий кінофільм?

Першим мені по дорозі трапився овочевий магазин. Капуста тут була, а черга, як на суботній день, невелика: всі жінки й один дідок у довжелезному, ледве не до землі пальті на ваті, зі старим смушковим коміром. На голові в нього, як гриб, стриміла величезна заяча шапка, і цій шапці було, певне, стільки ж літ, як і пальту. Я скромно став за ланкою, габарити якої такі, як у стародавніх грецьких піфосів, і, сховавшись отак за цей милий піфос, відчув сякий-такий затишок. Люди в черзі балакали про погоду. Здається, я замріявся, бо перестав відчувати і свій настрій, і гнилу погоду за вікном-вітриною, перестав слухати й малоцікаве патякання про те, що десь пронеслися жахливі снігові бурі: це "десь" було так далеко, що в його реальність можна було й не вірити; одне слово, я на якийсь час пропав із цього магазину й отямився від того, що на мене хтось пильно дивився. Дивився старий у величезній заячій шапці; очі його зоріли на мене з такою серйозною увагою, що я поспішив сховатися за свій затишний піфос,— терпіти не можу, коли мене хтось розглядає. Саме в цей мент старому підійшла черга, і він попросив кілограм картоплі, три морквини й пару цибулин — очевидно, жив, як і я, сам. Але мені не було діла до того старого, і я почав з цікавістю вивчати написи на

банках з соком і під викладеними на вітрині біля стіни зразками овочів — всі зразки були ліпші від тих овочів, які продавали. Дід розплачувався за покупку, руки в нього тремтіли, й одна з копійок покотилася по підлозі, а оскільки впала мало не біля моїх ніг, я чемно нагнувся й подав старому монету. Знову зустрівся з ним поглядом і вдруге здивувався, як чудно він на мене дивиться. Я подумав, що, можливо,десь бачив цього старого,— щось у ньому було нібито знайоме. Але в місті завжди є кілька сотень облич, які десь бачив, отож я знову сховався за свій затишний піфос, тоді як старий подибуляв маленькими крочками до дверей; на ногах у нього були величезні валянці в допотопних калошах. У дверях він зупинився, озирнувся і ще раз пильно зирнув на мене; я побачив у його очах таку невимовну тугу, яка буває у хворих тварин.

Хтозна, що такого дивного запримітив у моїй скромній персоні той дідок, але мені стало неприємно, і я демонстративно показав йому спину.

3

Капустина в авосьці теліпалася у мене біля коліна — руки я тримав засунуті в кишені, а ноги мляво місили твань розм'яклого снігу — добирався до другого пункту, в якому сподівався знайти собі прихисток. Цього разу божество наше — Щасливий Випадок нанесло на мене істоту з такою ангельською подобою, що я мимохіть виструнчився і спробував сховати свою авоську за спину. Вона йшла, легенько торкаючись чобітками снігу, і, здається, зовсім не провалювалась у нього, голову тримала прямо й гордо — я прикипів поглядом до того дива, але воно й не подумало зирну-ти на мене, а пройшло мимо, ніби я був деревом, та й на дерево звертають більше уваги. Я усміхнувся так, як усміхаюся, коли вмощуюся на незручному сидінні у клубнім кінотеатрі, бо те, що побачив, було як кіно. Скільки я передивився їх, екранних красунь, які доти існують, доки в'ється через залу струмись світла, котрий і витворює це марево,— красу неземну й історії, яких у житті насправді не буває; люди тішать отак себе, й гаразд! Отож я утішився тим видом, яке не мало анінайменшого бажання втішатися мною, і це подіяло на мене так сильно, що не міг стриматися й озирнувся. Але те, що побачив наступної хвили, вже не було дивом — уздрів одну із тих сірих, кудлатих постатей, котрі, як і всі, вдягають на себе в таку погоду сірий кобеняк...

— Мені подобається, коли ноги ледь-ледь криві,— сказав молодик у кролячій шапці іншому молодик у пижико-вій шапці і ступив у розмоклий сніг так енергійно, що клапті твані бризнули мені на колошву. Я подумав, що він щасливий, цей молодик, принаймні щасливіший за мене, в якого розуміння краси вимагає абсолюту. Той, у пижико-вій шапці, зареготав і, коли я озирнувся, щоб поглянути на цих щасливих ("beati possidentus",— сказав собі я), вони теж уже стали homo sobeniasomus — сірий туман з'їдав їх так само, як з'їв нещодавно оте диво абсолютної краси...

З таким настроєм я й увійшов до гастроному. В кутку, де продавали пиво, збуджено товклися чоловіки, всі як один у пом'ятих і витертих кролячих шапках і всі об'єднані однією не зовсім достойною пристрастю; поруч стояла загорожа із металевих пруття, і там, як лев у клітці, спокійнісінько подрімувала насторожі блискучих пляшок добродушна продавщиця в напрочуд білій пуховій шапці. Мене, однак, той відділ не

цікавив, забаганки у мене скромніші — двісті грамів ковбаси, яка має назву не менш чудну, як і кінотеатр на цій-таки вулиці: "окрема". Чому вона "окрема", знає хіба господь бог, ото ж я покірливо став за жінкою, габарити якої були ті ж, що і в знаменитих грецьких піфо-сів (виявилось, що це була та сама, за якою я стояв в овочевому магазині, вона вийшла звідти раніше за мене), і знову відчув примарний затишок, якого мені сьогодні бракувало. Чудний дідусяк з "Овочів-фруктів" теж був тут і теж стояв за кілька чоловік переді мною; він подивився на мене тим-таки дивовижним поглядом, у якому було все — смуток, радість і здивування, і я подумав, чи правильно надів шапку: надто багато співчуття виявляє до моєї персони цей чудний і, здається, таки знайомий мені старий.

Але шапка на мені сиділа правильно, ото ж я сховався за своїм піфосом — здалося, що надмірна увага до мене дідка стає нав'язлива. Зрештою, це одна із тих мимовільних зустрічей, яких буває в кожного міського жителя безліч.

Приємніші нам, а відтак більшу лишають по собі пам'ять, зустрічі з істотами протилежної статі, бо й справді, що мене може цікавити в цьому дідку? Він кумедний на вигляд, саме такий, побачивши якого, можна усміхнутися чи переморгнутися з приятелем — завтра про нього я навіки забуду... Тим часом старий снував по магазину, ніби й не збирався з нього виходити, і крадькома позирав на мене; я подумав, що він, може, з тих, хто, сидючи під п'ятою якоїсь старої мегери, тайкома вижебрують на пляшку пива; він ще делікатний і не засвоїв твердо такого ремесла, ото ж вибирає собі жертвоподавця обережно й обачно. Я вже вирішив відкупитися від нього, хай зігріє собі душу в товаристві синьоносих мочеморд; може, він похихикає крадькома, що знайшов-таки дурня, котрий розкидається грішми, а я матиму втіху, що пожалів у цьому світі якогось бідолаху.

Я купив собі двісті грамів ковбаси і пішов до виходу, розраховуючи, що дідусяк зараз рушить за мною: жебрати в гастрономі такі, як він, не зважуються. Хряпнув дверима і навіть крок притишив, щоб він мене наздогнав. Так воно й сталося, я почув за собою чалапання величезних його валянців і хрипке дихання... Зараз він назве мене "молодим чоловіком".

Мене щось торкнулося — м'яка, ніби котяча, пучка.

— Вибачте,— мовив ніяково старий,— мені незручно вам це говорити... Боюся, що мене навіть не за того приймете...

Я дивився на нього з усією поблажливістю, на яку був здатний.

— Чого ж ми стали,— затурбувався раптом дідусяк.— Давайте підемо, я вам по дорозі розкажу. Не дуже поспішаєте?

— Поспішаю,— сказав я.

— Незвичну річ хочу вам сказати,— мовив старий, бадьоро місячи побіч мене розталий сніг.— Коли побачив вас, мені ніби голка у серце ввійшла...

Здається, я помилився. Ті, що просять двадцять три чи тридцять дві копійки, поводяться інакше.

— Був у мене син,— повів далі старий.— Торік я його поховав. Славний був хлопець,

такий славний, що в мене і слів нема. Я й досі не можу прийти до пам'яті...

В його голосі забриніли сльози.

"Еге-ге,— подумав я.— Цей, здається, з тих, хто просить не двадцять три копійки, а три двадцять..."

— Він був такого віку, як ви,— мовив дід.— Володя... А вам скільки років, коли не секрет?

— Тридцять чотири,— сказав я, бо який може бути секрет, скільки мені років.

— Егеж, тридцять чотири,— зітхнув старий.— І йому було тридцять чотири. А як вас звуть?

— А це вже для чого? — не зовсім чемно спитав я і зупинився — розмова почала мені не подобатися.

— Та бачите! — вигукнув старий, розвівши руками й роблячи круглі очі.— Ви як дві краплі води той мій померлий син...

— Дуже приємно,— зимно вклонився я.

— Ти мені вибач, синку,— зажебонів старий.— Вибач старому і дурному, хіба я не знаю, що воно, коли в'ягнуть до чужих людей на вулиці? Може, мені щось з моїми дурними очима пороблено, але коли б не ховав я свого Володю, їй-бо, сказав би, що він — це ви, тобто я хочу сказати, що ви — це він...

— Ну що ж,— стримано сказав я,— співчую...

І все-таки мені було неприємно. Не через те, що старий виявився такий нав'язливий, і не тому, що я нагадав йому рідного покійника, а через те, що не знав, як повестися. Легше було б тицьнути йому в руку двадцять три копійки і залишитися паном, який щось пожертвував упослідженому,— я ж не знав, що він від мене хоче. А він стояв і поїдав очима мою персону, ніби надивитися не міг. Виходило, начебто той його син не був похований цим дідом на якомусь там цвинтарі, а в казковий спосіб ожив і тиняється вулицею з капустиною і двомастами грамами "окремої" ковбаси в авосьці.

— Може, вам неприємні мої балачки? — начебто відчув мій настрій старий, і я змушений був переконати його, що це не так.— Дивно й те,— мовив дід, так само пильно до мене придивляючись,— що й голоси у вас однакові. Коли б не одежа... одежа чужа...

— Одежа моя,— сказав я, підозрюючи, що цей старий трохи ненормальний.

— Звісно ваша,— пробурмотів він, опускаючи очі.— Не смію вас затримувати, але...

— Будьте здорові! — сказав я, посилено дбаючи, щоб у голосі моєму не пробилосся роздратування.

— Стривайте,— схопив він мене за рукав.— Ще два слова — і тоді підете... Можу я у вас щось попросити?

"Нарешті,— подумав я.— Двадцять три копійки чи три двадцять?"

Але я помилився. Він просив не те. Попросив у мене дозволу записати свою адресу й телефон. Може, колись станеться, мовив він, і при цих словах у нього витислися сльози, що мені захочеться потелефонувати йому, тобто старому, або й відвідати,— був

би він щасливий. Він розуміє, що це просто випадковість, оця дивовижна подібність когось чужого до його" сина; те, що його син у могилі, він знає напевне і не сміє в цьому сумніватися. Але нагадати собі той дорогий образ, зустрівшись з такою подібною до нього людиною, це не просто приємно — це чудо якесь, і не щодня таке щастя дається.

— Коли не візьмете мого листочка,— сказав старий, я більше ніколи вас не зустріну, а так хоч сподіватимусь. Розумієте мене, юначе? — спитав він, хоч я давно вже не юнак.

— Я давно вже не юнак, діду,— сказав я.

— Вибачте,— знітився мій чудний співрозмовник,— Коли б я знав, як вас звати...

— Василем Григоровичем,— спокійно повідомив я.

— Вибачте, Василю Григоровичу,— пробурмотів старий, він вимовив моє ім'я й по батькові натуншо.— От і перша літера імені така сама. А по батькові зовсім не сходиться... Коли б ви до мене зайшли,— він поклав на мою руку з авоською свою холодну й кістляву,— побачили б його фотокартки. Це просто чудо, як ви з ним схожі!

Він витяг з кишені блокнота й ручку і швидко написав свій номер телефону й адресу, і те, що все це приладдя виявилось при ньому, змусило мене запідозрити: а чи не маніакальна ідея в старого впізнавати свого сина, за яким незмірно тужить, у чужих людях і чи одному мені так завчено виписав він свої координати? Я помітив, що у блокноті, яким він користується, вирвано з десятків аркушів.

"Я, здається, двадцять перший",— не без іронії подумав я і якнайчемніше розкланявся зі старим, прийнявши ще одне його ніякове "вибачте"...

4

І все-таки та історія мене чимось зацікавила, і я, дивлячись вельми немудрий фільм, мимоволі думав про неї. Звісна річ, я не збирався відвідувати старого, як і всі ті двадцять, кому записав він свою адресу: поспівчував чоловікові, та й годі! Легше було думати, що в нього не всі вдома, що в нього, може, й справді помер син і відтоді він блукає по місту, шукаючи рідну подобизну в чуяшх обличчях. Може, йому здається, що його син не вмер, а втік, а може, він вірить, що звістка про його смерть неправдива. Але це були тільки принагідні міркування, бо звідки я міг знати, Що старий таки давав комусь свою адресу? Зрештою, мова його була осмислена, про його ненормальність я міг судити тільки з того, що він розчарувався, коли почув моє ім'я; здається, йому було б догідніше, щоб я назвався Володимиром, а не Василем. Другої можливості, що таки справді міг бути схожий на його покійного сина, до уваги я не брав,— було в тому щось штучне; можливо, старий начитався романтичної літератури. Але щоб там не було, це вже оказія у моєму небагатому на події житті, і я, йдучи після вельми немудрого фільму додому, мимовільно пристав до думки, що й таке можливо: історіями про двійників виповнена історія й художня література. Коли б і справді було так, тут можна знайти немало цікавого; зрештою, хто він був, отой мій двійник? Які його смаки, які були вподобання, розумовий розвиток? Чи його дитячі фотокартки нагадують фотокартки мої; зрештою, чи виключає, чи зумовлює фізіономічна подібність

тотожність психічну? Цікаво й те, що двійники між собою, як правило, не зустрічаються, а коли таке трапляється, то, виходячи із забобонного кодексу людства, це приносить нещастя... Я аж розсердився на себе за такі дурні думки, належу до людей, котрі в чудеса не вірять і фантастичної літератури не читають. Але погода сприяла моїм дивним настроям: туман розійшовся, однак небо висіло так низько, що впиалося, як мені здавалося, об дев'ятиповерхові будинки; будинки вищі входили дахами в сірий морок. Я спускався крутою вулицею, покритою цілковитою водяною плівкою, а біля брівок тротуарів по-весняному видзвонював брудний потік. Машини проїжджали повз мене із своєрідним шерхотом, розсипаючи навколо віяла бризок — були вони забрьохані й ніби невмиті. Я подумав, що це також утіха — дістатися до власної домівки, відчувати затишок і тепло і на якийсь час виключитися з цього світу. Сьогодні по обіді я збирався навідати свого колегу по роботі з дивним прізвиськом Кальниболот — ми хотіли дограти партію в шахи, яка залишилася з минулої неділі, тоді нам перебили гості, які шумливо вдерлися у квартиру мого маленького й тихого приятеля.

І мені раптом здалося: нічого дивного в тому нема, що десь поруч хтось жив схожий на мене аж так, що рідний батько того загадкового Хтоса мене із ним сплутав: природа, зрештою, може дозволити собі такий вибрик, адже чудо не в тому, що хтось на когось схожий, чудо в дивовижній, яка не має меж, неоднаковості людських облич та еств, чудо в тому, подумав я, дивлячись на сіре громаддя помережаних квадратиками вікон стін, які зливалися далеко попереду у величезну, громіздку споруду, що всі ті міріади нас однакових — в суті неоднакові, і кожна частка тих міріадів має щось виключно собі притаманне, вовіки неповторне. Ми знаємо цей дивний закон, отже, коли природа десь помиляється і раптом витворить щось і справді тотожне (близнюки до уваги не беруться), хочемо того чи ні, нас починає пробирати страх, і він, здається, цілком закономірний.

Я хвилювався. По-дурному і казна-навіщо. Мене турбувала в цій історії ще одна деталь: свого батька я не знав. Його в нашій родині просто не існувало; я ріс із матір'ю, і всі мої розпити щодо цього розбивались об холодне материне: "Його в тебе не було". Коли я починав про це розмову, моя покійна матінка ставала холодна й чужа; я мав зрозуміти її без слів. Звісно, нічого загадкового в тім не було: я був байстрюком, а такими і в наш час, і в минулий — хоч греблю гати. Елементарна історія, яка чомусь сильно вражала Шевченка: хтось Невідомий погрався з моєю матір'ю й покинув її. "Чи не ти це був, діду?" — подумав я, мацаючи в кишені акуратно складений блокнотний аркушик. "Це був я, синку", — почув ніяковий голосок дідуса в кумедній заячій шапці і у важеному, довжелезному пальті.

Я розсміяся, так чітко пролунав у мені той голос. Ні, все це бридня! Та й випадковість була неймовірна. Життя має свої закони, і не малу роль у них відіграє Випадок. Він часто кидає нас по життєвських хвилях із усією примхливістю, яка тільки можлива, але існує ще одне: те, що неможливе. Тобто ніколи та гра не збігається з грою нашої уяви, і Випадок, якого сподіваємося, ніколи нас не пере-стріва — казка на

те й казка, щоб щасливо не здійснюватися.

5

Неділю я провів у Толі Кальниболота, мого маленького й тихого приятеля. Ми завершили оту відкладену з минулого тижня партію в шахи, але докінчити другої не змогли, Толя Кальниболот мав своєрідний фатум — його замучували несподівані гості. Цього разу приїхала провінційна родичка, яка з першого позыру впала мені в око, і чи з нудьги, чи з обов'язку кавалера я зробив вигляд, що привдаряю за нею, а вона тому анітрохи не опиралася. Отож я у післяробочий час став гідом для неї, демонструючи столичні красоти, але третього дня ця місія почала здаватися мені утяжливою. На четвертий день я не знав уже, про що говорити з моєю милою приятелькою, а в справах зближення природпішого вона виявилася по-провінційному непоступливою. У п'ятницю вона від'їжджала, і я не без іронії подумав, що в нас вийшло зовсім так, як у старовинній пісні "У неділю рано зілля копала", тільки я цю пісню проспівав на чоловічий лад: у неділю я зачарувався, у понеділок зіллячко копалося, у вівторок воно ще варилося, а в середу я відчув у серці перші ознаки отруєння. У четвер від мого захоплення не залишилося нічого, але я змушений був дати тверду обіцянку, що писатиму, за що дістав право поцілунку, і то на закінчення нашої останньої прогулянки. У д'ятницю я прийшов на автовокзал, власне, прибіг — вона від'їжджала рано, а мені треба було ще встигнути на роботу — із задоволенням помахав їй на прощання: старі парубки в подібних ситуаціях народ безнадійний. Дівчина, на моє здивування, заплакала, і мені здалося, що це вийшло в неї цілком щиро. Отже, цілий тиждень я був зайнятий розучуванням старовинної пісеньки (кажуть, що її склала в XVII столітті Маруся Чурай) — добре вже було те, що я з цієї ситуації щасливо викрутився, і радість моя від того була така велика, що я вихопив з кишені аркушика, на якому була записана її адреса, збираючись жбурнути його в урну, коли ж помітив, що то був аркушик інший. На ньому тремтливою старечою рукою було записано телефон і адресу, і я подивився на той запис, як людина, в якій справдився вчорашній сон. Цього папірця я чомусь не викинув, склав учетверо і сховав назад до кишені — завтра мала бути субота.

Я подивився на небо: похмуре й набрякле. Дув сильний теплий вітер, од снігу, який з такою щедрістю упав був на землю, не залишилося майже нічого, на асфальті рябіли ка-люягі, і вітер брижив їхні поверхні. Мені раптом здалося, що маю невитравний гандж, щось мені бракувало, чогось я хотів, а дістати не міг. Вся та дурна історія з дівчиного-про-віпціалкою і моє намагання виставити себе істотою романтичною та незвичайною лишили на душі накуп — я вже починав мучитися. Дурна у мене вдача: коли доводиться вдавати із себе когось не такого, яким я є, коли язик мій починає верзти казна-що і я гороїжуся й надимаюся, мов півень, коли роблю із себе фанфарона з павичевим хвостом — мені потім бридко й соромно. Я не *persona grata* у цьому світі, а щось цілком ординарне, як і робота, яку я виконую, — назвати її — це все одно, що написати ієрогліф для того, котрий цієї азбуки ніколи не вчив: отож у тому ієрогліфі я — долішня паличка, і, здається, так воно буде завпеди (для кар'єри у тій галузі, яку я

обрав цілком, признаюся, випадково,— у мене немає ані енергії, ані кебети). Єдине, що я люблю по-справжньому,— це читати книги, а ця пристрасть виробила в мені високорозвинену здатність відчувати світ і себе, і це дав мені часом немало втіху. Я по-сентиментальному чутливий на красу; можу почути музику і схвилюватися так, що потім ходжу сам не свій; побачу добру картину — і мені цілий день тепло на серці; побачу чудову гру барв на небі — і в мене на очах бринять сльози, а в бузкових вечірніх сутінках я захлинаюся від зворушення й неясної тривоги. Все це не дало мені змоги своєчасно одружитися, я боявся непередбачених у собі втрат; кажучи приземленіше, я боявся будня. Зрештою, вже давно розумів конечну, але маловтішну істину: одружитися на красуні — значить присвятити себе служінню ідолу, а одружитися на такій, котрій я сам став би ідолом,— варіант не ліпший: не витримаю я такої ролі, бо замало в мені твердої самовпевненості. Третій варіант — одружитися на сіренькій курочці, якою була хоч би ота, з якою тільки-но розлучився,— був для мене немислимий. Я розумів, що в цій моїй позиції нічого достойного нема, було тут щось егоцентричне, отой? вирішив піти по дорозі найдогіднішій і найпростішій — залишився в товаристві себе самого. Це не принесло мені справжньої радості, бо часом і на мене нападає незрозуміла туга, відтак і шукаю розваг: концерти, кіно, театри, друзі — на щастя, всього того існує стільки, що я завжди вправдввся вчасно вислизнути з паші того звіра, якого Григорій Сковорода назвав Сфінксом.

Цю приамбулку я змушений написати, щоб пояснити, чому не викинув отого папірчика з кострубатими старечими літерами, хоч папірчика, написаного розгонистим дівочим почерком, опустив до урни без найменшого вагання: була це пісня проспівана, а от історія із дідом мене все-таки інтригувала. Це була okazія по-своєму неординарна, і хоч я позірно вирішив не турбувати чудного старого, який перестрів був мене на вулиці, у глибині душі знав, що таке людині трапляється не щодня. Це відкладалося на день суботній, отож коли я розплющив уранці очі й зирнув у вікно, воно вирішилося само по собі: на небі, як і вчора, товклися сірі хмари, а серце моє несамохіть було взято в юрстку рукавичку. Не міг я сьогодні піти й до Толі Кальниболота — відчував перед ним сяку-таку провини...

— Це Іван Павлович Громадецький? — спитав я в рурку. По той бік зачаєно задихало, ніби той, кого я питав, злякався.

— Хто питає? — спитав хрипко старий.

— Ми зустрілися в магазині,— сказав я.

— Володя? — так само хрипко спитав голос.

— Не Володя, а Василь,— сказав я.— Ми зустрілися біля гастроному.

— А, це ви? — радісно обізвався голос— Вибачте мені, Василю, але ваш голос...

— Такий самий, як у вашого сина?

— Так,—чоловік по той бік дроту хвилювався.—Розумієте, й по телефону також...

Може, хочете до мене зайти?

— Можу й зайти.

— Ви звідки дзвоните?

— Від гастроному, де ми зустрілися.

— Знаєте, де вулиця Озерна?

— Ні,— сказав я.— І ніхто, кого питав, не знає.

— Хотіли до мене вже прийти? — зворушено спитав старий.

— Хотів,— сказав я.— Бо ця історія починає цікавити й мене.

— То неймовірна історія,— сказав старий.— А вулицю Озерну так просто не знайти.

Вийду вам назустріч.

Озерна була однією із тих таємничих вулиць Києва, про яку знають хіба що її мешканці: не починалася з вулиці більшої, як то годиться, і не втікала в жодну іншу. З одного боку вхід до неї заступало нове будівництво, а з другого сюди мояша було потрапити тільки через двір.

— Дуже вам вдячний, що зважили на моє запрошення,— сказав старий. Він моторно дибуляв у своїх велетенських валянцях, і обличчя його було збуджене.— Мені не хотілося, щоб ви подумали, ніби я з коником у голові. Признайтеся, ви таке подумали?

— Подумав,— сказав я.

— Бо це таки незвичайний випадок. Вас доля до мене послала...

Я радості старого не поділяв. Було цікаво, і я піддався на цю вудочку.

Ми йшли по вулиці, схованій так, що її і справді сторонній людині не знайти,— це ще більше підкреслювало незвичайність усього того, що 81 мною відбувалося. Я готувався зайти в один із нечисленних одноповерхових будинків, які ще тут залишилися, але Дідок підвів мене до типової коробки стилю 70-х років. Ми сіли в ліфт, і я опинився зі старим лице в лице.

Дивився на мене сяючими оченятами, його мале, зморщене личко під заячою шапкою аж порожевіло. Що треба від мене цьому чоловікові? — подумав я. Намагався уникати його погляду, бо вирішив вестися з ним сухо й коректно,— досить того, що я пішов на ці відвідини...

— Мені аж недобре стало після того, як ми розлучилися,— торохтів старий, вряди-годи кидаючи на мене сяючий погляд.— Щось таке недолadne тоді плів... Причепився до незнайомої людини на вулиці... Але зараз ви переконаєтеся, ви переконаєтеся...

Збуджено потер руки, і мені стало ще чудніше: куди це я забрався й пощо? Ліфт усе ще їхав, старий, певне, жив під дахом.

— Повірите, я в ту ніч очей не склепив. Так якось мені недобре було. Щось верзлося, мучило — не вірив, що відізветесь. Присягаюсь, я ніколи не чіплявся на вулиці до незнайомих людей.

Він був надто говірливий, сказати б, підозріло говірливий, і я вже шкодував, що затіяв цю авантюру.

Ліфт приїхав. Зупинився, здригнувшись, і гостинно розсунув двері.

— Я тут недавно живу,— сказав старий.— Мав дім і клопоть землі, а от на старості літ довелося переселитись у коробку.

Він тицькав ключем у замкову щілину, і руки його тремтіли. Десь унизу тривожно

загавкав нутровим басом, певне, великий собацюра.

— Зараз, зараз! Бачите, я хвилююся. А це тому, що не чекав вашого візиту. Трохи в мене й нелад у хаті, але ви вже вибачите...

— Живете самі? — спитав я.

— Як палець! Ми жили з Володею вдвох, славно так, скажу вам, жили. Але те нещастя...

Замок відімкнувся, і в прохилені двері повіяло спертим духом житла самотника. Я сам був самотником, через те й розпізнав його непомильно. Але цей дух був не такий, як у моєму житлі: тут пахло старою самотньою людиною.

— Роздягайтеся, будь ласка,— сказав господар, зриваючи заячу шапку й оголюючи маленьку, без жодної волосини лисину: мені аж розсміятися захотілося на цей несподіваний ефект. Старий скинув величезне, важке пальто, і я побачив перед собою старого хлопчика, взутого у величезні валянці, і в старому костюмчику, якому, певне, немало літ,— штани на колінах аж лискотіли, а на ліктях піджака було невміло приліплено латки. Старий визувся тим часом із величезних валянців і надів маленькі, дитячі кап-чики.

— Я вам дам Володині капці,— сказав він і пірнув рукою в тумбу для взуття.— У вас який номер?

— Сорок один,— відповів я.

— У Володі також був сорок перший,— сказав старий, з пихтінням зводячись і тримаючи в руках розчовгані капці.— Прошу... не погребуйте...

Але я гребував. Здригнувся внутрішньо, взуваючи ті капці, адже це було перше співдотикання із тим, хто був, як казав цей старий, ніби дві краплі схожий на мене.

— Прошу ласкаво заходити,— сказав гречно дідок і простяг маленьке висушене ручення.— У мене там нелад, але я від щирого серця хочу привітати вас у своєму домі...

У нього таки був нелад. Але не це впало спершу мені у вічі, а великий фотопортрет, який висів навпроти дверей; пізніше я подумав, що старий зумисне повісив його так, аби впадав одразу в очі. Здається, то був мій власний портрет, хоч я не пам'ятаю у себе такої фотографії. Я був там у молодших літах, десть не більше двадцяти п'яти, і єдине, що належало іншому,— чимала родимка на щоці. Старий стояв збоку і пильно на мене дивився.

— То що? — спитав майже щасливо.— Що скажете?

— У мене немає родимки на щоці,— сказав я, сідаючи на стільця стилю п'ятдесятих років. Мебля в кімнаті була того ж таки неоковирного стилю; в одному з кутків щось було складено й запнуто плюшевим укривалом, шпалери вже встигли вицвісти, а зі стелі звисали лусочки глини. Плафона не було, на скрученому дроті висіла гола, засиджена мухами лампочка. Гостро пахло старим чоловіком, який пе завжди вчасно миється, хоч квартира його напевне з ванною. Я мав таке враження, що в новий дім, якому не більше десяти років, перенесене не тільки самого старого, але і його старе помешкання, яке старіло разом зі своїм господарем.

— Щось вип'єте: чай, каву? — чемно поцікавився господар.— У мене навіть

гарячіше є, я те для зубів тримаю. Так часом болять! — поскаржився він.

Але перш ніж піти зробити мені каву (від гарячішого я рішуче відмовився), він вийняв з шафи потертий фотоальбом.

— Це ми з вами разом подивимося,— сказав він і поклав альбом на стіл.

Я залишився в кімнаті сам. Тихо тут було, ніби й справді цю кімнату винесено під небеса,— недаремно ми так довго їхали ліфтом. Можливо, вона висить десь під хмарами — давно неіснуюча в часі субстанція, адже все у пій — з минулого: меблі, одяг, етажерка з кількома давніми книгами, стільці, на яких треба сидіти без руху, інакше вони починають немилосердно рипіти — як гуси, котрі повідомляють господаря, що гість виявляє нетерплячку чи надмірний до чогось інтерес. Жовту фанерпо-дощату шафу поточив шашіль — видно було маленькі, круглі дірочки. Так, я був завезений ліфтом в іншу часову площину, а ця кімната для сьогоднішнього дня не значить нічого; здається, й літаки вільно перерізають її, коли їм треба пролетіти в цьому місці, і вільно перелітають через неї птахи — тіні їхні мерехтять перед очима, як спогади. "Мила, забута фантастика",— подумав я, а в коридорі вже чалапали капці — старий повертався до мене, поставивши на вогонь чайника.

— У нього й справді була на щоці родимка,— сказав він сумно, сідаючи супроти мене.— До речі, я відразу помітив, що у вас її нема. Його мати відійшла від нас у тисяча дев'яност п'ятдесят восьмому році, тобто тоді, коли йому було вісім літ.

— Померла?

— Це була славна жінка, гарна й добра, до речі, значно за мене молодша. Він народився в мене у сорок років, для батька я вже був застарий. Люди в цьому віці дідами стають.

Його голос плив сумно й неквапно. Старий сидів супроти мене, але, здається, співрозмовника не бачив: очі його були як срібно-тьмянні бляшки.

— З тисяча дев'яност п'ятдесят восьмого року ми жили з ним удвох. Спершу мені було страх як важко, бо я ходив на роботу. Працював у шкідливому цеху і на пенсію пішов у п'ятдесят п'ять. Пенсія у мене мала, бо я був інженером на малій посаді... Але це вам, мабуть, не зовсім цікаво?

Я давно помітив цей дисонанс: одягнений він був надто просто, а розмовляв інтелігентно. "Він опускається,— подумав я,— так, як це часто буває у старих..." Дід кинув на мене сторожким оком і ніби прочитав мої думки.

— Відтоді, коли сталося те друге нещастя,— мовив він,— я про себе не дбаю. Все мені стало нецікаво. У нас тут тихо — машини сюди майже не заїжджають. Цього року гуде від будови, але то віддала... Про що це я казав?

— Тихо у вас тут,— підказав я.

— Тихо,— обізвався старий.— Знаєте,— він засміявся ніяково,— часом мені здається, що ця кімната десь аж під хмарами, що вона, вибачте мені, існує в іншому часі, а може, й не існує... Дивно вам таке чути?

Я здригнувся. "Це якийсь і справді чудний старий",— подумалося мені.

На кухні засвистів чайник, очевидно, був оснащений по— переджальним

сигналізатором.

— Вибачте,— сказав господар.— Зараз я приготую каву" В мене навіть немає чим тут вас розважити...

— Що то у вас за книги? — спитав я.

— То Володи́ні книги,— мовив старий.— Почав був збирати давніші видання 8 історії Києва.. Подивіться, коли цікаво.

Це мені було цікаво. Я ступив до етажерки: два томи історії Києва Закревського, опис Київської губернії Похилевича, книга про Київ Захарченка, кілька путівників для богомольців Києво-Печерської лаври, навіть знаменитий путівник Ернста.

— Можете забрати їх собі,— сказав старий, входячи з тацею, на якій димували дві чашки з кавою.

— Як так забрати? — здивовано повернувся я.— Вони тепер казна-скільки коштують!

— А цього я й не хочу знати,— сказав старий, розставляючи чашки на ослінці, поставленім між нашими стільцями.

Тоді я звернув увагу на чашки. Дві чудові старовинні філіжанки, тонкої, я б сказав, вишуканої роботи: увіч музейні експонати.

— Ці чашки теж придбав він. В нього останнім часом був якийсь дивний інтерес до минулого...

— Він мав смак,— мовив я.

— Думаєте? Ну що ж, я в цьому не розбираюся. В мої часи на все старе дивилися іронічно. Отож мені й дивно, що він зацікавився минулим.

— Самі яшвете? — спитав я, сідаючи.

— Я старий і нецікавий дід,— мовив господар.— Ніхто мене не відвідує і нікого не відвідую я... Ви вірите в казки?

— Ні,— сказав я, беручи в руки справжнє диво порцелянового мистецтва.

— Я теж не вірив,— тихо сказав господар,— аж доки не зустрів вас. Справді, Василю, не вірив ні в бога, ні в чорта, ні в чудеса, ні у випадковості. Я не вірив ні в себе, ні в людей... Вибачте мені,— сказав, і я здивовано помітив, що голос його здригнувся, ніби хотів старий заплакати.— Але знаєте, що в мені жило й підтримувало життя? Я чекав...

— Чекали? — спитав я здивовано.

— Дивно, правда? А воно так. Чекав, що щось має іще прийти. Щось чи хтось, хіба я знаю?

— Хто ж мав прийти?

— Ви! — старий подивився на мене.

— Ну, це диво невелике,— засміявсь я.— Гра випадку, притому не така вже й виняткова.

— Коли це гра, то вона дивовижна! — гаряче заговорив мій співрозмовник.— Для вас воно, може, й нічого, просто такий собі химерний випадок, а для мене...

— Я розумію,— сказав.— Але, по-моєму, ви перебільшуєте...

— Може, й перебільшую,— пробурмотів, опускаючи очі, старий.— Відтоді, як побачив вас... Ні, ні, я не смію від вас нічого вимагати, але одне те, що ви існуєте на світі... Це, вибачте мені... ніби повернення навіки втраченого...

Я мовчав. У тому, що відбувалося, було щось дивне, навіть трохи неприємне для мене. Хай так, я піддався цікавості і навідав цього зовсім чудного чоловіка, цього майже здичавілого самотника, але це не означає, що маю стати йому за рідного сина. Це зовсім не означає, що наші стосунки конче повинні продовжитися,— не бачив я в тому ніякого глузду. Можу дати йому втіху хоч би тим, що оце сиджу в цій занедбаній кімнаті (до речі, в себе я лад і чистоту тримаю не гірше заповзятливої господині), але не більше; мені непрємно навіть, що він так пишномовно вивищує мою сіру і скромну особу; кажучи відверто, моя скромна сіра особа не терпить возвеличення. Колись я ходив з дівчиною, з якою розлучився тільки тому, що вона мала погану звичку вихвалити мене на людях у моїй-таки присутності. Здається, в мене трохи захолodne серце, і це основний мій гандж. Зрештою, я подобаю не на цього самотника, а на його сина, з яким нам уже ніколи не зустрітися. "Але я нікого не хочу підпускати до себе близько. Чуєте, діду,— сказав я подумки.— Нікого!"

Він мене почув. Я помітив, як спалахнув його погляд, у старому щось ніби зрушилося, зламалося, весь він раптом посірів і начебто попелом покрився. І мені стало його жаль. Жаль так, як бувало жалів я дівчат, котрих покидав.

— То, може, подивимося фотоальбом? — запропонував я, щоб вийти з гнітючого мовчання, яке зависло між нами,— зрештою, й кава наша була вже допита.

— Ах, так! — підхопився старий.— Давайте сядемо на канапі.

Ми сіли на канапі, яка застогнала під нами, так їй, бідоласі, тяжко було витримати нашу вагу, і почали дивитися фотокартки. Біля мене сидів сухий, кістлявий дідок, інколи він торкався мене, і я аж здригався — тіло його було напрочуд холодне, він щось бубонів мені біля вуха, щось про час і ситуації, в які було зроблено ті чи інші фотокартки; їх усі робив він сам, через що ніколи не зустрічався на тих світлинах. Спершу це була сама жінка, така собі, ні гарна, ні потворна, вона майже завжди сміялася, певне, їй непогано жилося з тим, котрий так і не потрапив на ці світлини; зрештою, й вони, фотокартки ці,— відбиття його погляду і його очей — саме так волів він чи хотів бачити оте лице. Вдивляючись у нього пильніше, я раптом збагнув, що вабило у ньому господаря цього дому,— це була краса, яка проявляється зовсім так само, як фото у проявнику. З першого погляду її не помічаєш, потім приходить легке зацікавлення, ще потім починаєш дивуватися, а трохи згодом не МОЯЇЄШ відірвати від нього очей. Я уже визнавав, що обличчя тієї жінки, котра народить потім мого двійника, було дивовижне; більше того, я раптом зрозумів разючу істину: ніколи і ні за яких обставин я не дивився отак на жінку. Здається, головною моєю помилкою було те, що я прагнув відразу сильного враження і дуже швидко ставав лихий від того, що це враження пропадало в мені, розтавало і зникало, тобто, шукаючи сильних збудників, я прагнув розкрити таємницю одразу, тоді як у цьому випадку не було їй кінця.

— Чудова жінка,— шелестів біля мене сухий, як торішне листя, голос— Вона була з

тих, яким можна віддаватися усією душею, не остерігатися зради, вона була достойна любові. Скажіть, це теж випадковість: така жінка пішла, а я залишився? Скажіть, чому так часто добрі й благі відходять, не доцвівши, а непотрібні, отакі, як я, залишаються і цвітуть пустоцвітом?

— Навіщо так про себе кажете? — м'яко спитав я.

— Бо я таки непотрібний,— смутно відказав старий,— хоч все життя старався, аби так не було... Ви народились у червні? — несподівано спитав.

— В листопаді,— відказав я.

— Якого числа? — швидко спитав він.

— Вісімнадцятого...

— А хто з ваших батьків народився у червні? — його голос став схвильований.

— Мати.

— Двадцятого числа?

— А ви звідки знаєте? — здивувався я.

Старий зіскочив з канапки і невідь-чому пішов до етажерки, на якій лежали книги.

— Я нічого не знаю,— пробурмотів він.— Але хочу щось у цій історії зрозуміти...

Дивився на нього здивовано. У цій історії було б непогано щось зрозуміти й мені.

Старий стояв біля етажерки, дивно випроставшись, блідий і маленький,— хлопчак з вибритою начисто головою і з несподівано зморшкуватим обличчям, бідний, мізерненький, в несвітському боєм в очах хлопчак!

— Перше, що ми з вами вияснили, Василю, здається, просте, як день. Моя дружина народилася вісімнадцятого листопада так само, як і ви. Мій Володя народився у той самий день, у який народилася ваша мати.

— От і маєте розгадку секрету нашої подібності,— засміявся я.— Існує ціла наука про впливи пори року на характери тих, що народжуються.

— Це псевдонаука, Василю,— сказав старий, знову підходячи до мене.— Наука, побудована на забобонах і середньовічних уявленнях.

— Хто вам сказав? — здивувався я.

Але він тільки засопів. Мав чудне, ображене личко, як дитина, котра сердиться, і, як дитина, знову покійно вмонівився біля мене: фотосеанс у нас ще не закінчився.

— Дивіться пильно,— сказав він, перегортаючи цупкий аркуш,— схожий він на вас дитиною?

У мене вдома також був фотоальбом. Але я не мав батька, який би мене фотографував так часто і старанно, як чинив це мій співрозмовник. Зрештою, пізніше мати таки розкрила мені свою таємницю, виявляється, той чоловік, який був призвідцем моєї появи у світ, не був такий безсердечний, як це можна було б подумати з першого разу. Він мав іншу родину (яку і де залишилось у таємниці), але матері моїй регулярно посилав гроші. Потім він зник, мати через десятки каналів довідалася, що загинув при катастрофі,— здається, це було приблизно в тому ж часі, коли померла ота жінка, зображення якої я так пильно оце розглядав.

— Коли померла ваша дружина? — спитав я.

— Тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року, двадцять дев'ятого липня,— сказав старий.

— Не підійшло,— полегшено зітхнув я.— Мій батько загинув на два роки пізніше.

Я не вірив у фатальні збіги цифр, чисел і дат, але вірив у Випадок. Вірив же я у це божество здавна, ще зі шкільних років, вірив так, як кожен із нас. Тобто вірив у таємниці, які піддаються й не піддаються розгадці, і не раз улягав забобонам — цей грішок водиться також за кожним із нас. Через те в даній історії я не бачив нічого ареального, тобто не бачив нічого, крім очевидної й цікавої непередбаченості, особливого збігу обставин. Отже, історія ця для мене — не більше, як okazія, вияв химерної гри матінки нашої природи, яка не раз дозволяла та й може собі дозволити чудернацький вибрик.

У мене на колінах лежав фотоальбом, побіч сидів чудний чоловічок і напружено, схвильовано дихав. Фотоальбом тепер з'являв мені цілий ряд світлин, на яких у кількох позах зображено було жінку з немовлям. У мене ж було лише дві фотокартки з того далекого часу, коли був немовлям, але немовлята, здається, всі на одне лице.

— Немовлята всі на одне лице,— мовив я.

Але на цій сторінці мене зацікавило зовсім інше. Жінка, яка тримала немовля, була щаслива. Більше того, переповнена трепетною радістю, і цього не могло не зафіксувати любляче фотооко її чоловіка — воно, зрештою, вибирало саме такі моменти,— я раптом збагнув: ось воно те "щось", що здається мені неприступним. Мої фотокартки цього періоду були інакші, адже переводило моє тодішнє зображення на папір не любляче око батька, а холодне фотографа-професіонала. Через те мати моя була на тих світлинах ніби нежива, а ще більше неживий був я. Мати моя мала вигляд на них воскового манекена, а я — ляльки.

— Ні,— мовив я переконано.— Тут ніякої подібності нема.

Але вона могла існувати, бо й мати моя в ту пору була по-своєму щаслива. Вона так само сміялася й тулила до себе свій маленький скарб, однак ніхто тих чудових моментів не зафіксував, вони навіки вмерли разом із тим часом, який минув, і ніхто їх ніколи в сьогоднішній день не поверне.

— Гортайте далі, далі! — квапив мене старий.

Але що буде далі, я знав. Далі та жінка має зникнути і з'явиться хлопець, увіч схожий на мене. Але той хлопець у ту пору був щасливіший: він мав змогу побачити свою матір хоч би на цих чудових світлинах і повернути собі її образ, а коли так, утрату цю не назвеш конечною: мати жила в його уяві. У мене ж було гірше: свого батька я не тільки ніколи не бачив, але не знав, як його уявляти,— його просто в мене не було. Але я пам'ятаю інше: батько-вий образ у мені жив. Але цей образ ніколи не мав сталості. Він змінювався, набираючи рис того, хто мені в той момент подобався, але чим далі, тим невідворотніше перетворювався він у безлику тінь.

Я гортав аркуші й не без інтересу розглядав себе колишнього. Ріс разом із тим хлопцем, а оскільки з певного часу фотографувався він тільки сам, то я легко міг признати в ньому таки себе.

— Такий ви були? — допитувавсь у мене господар із незрозумілою нетерплячістю.

— Такий,— сказав я і знову чудне відкриття зробив у тому фотоальбомі — і на інших картках не було жоднісінь-кої фотокартки самого фотографа.

— Якось так вийшло,— задумливо пояснив мені цей парадокс старий,— не вони мене фотографували, а я їх.— Він засміявся хрипко й сумовито.— Я це вже сам помітив. І знаєте, як усе це пояснюю?

Він замовк, наче зважувався: варто пояснювати чи ні.

— Я, хлопче, з тих, що вміють передчувати,— сказав нарешті,— і я майже напевне знав, що моє зображення нікому в цьому світі потрібне не буде...

Зирнув па нього вражено. Він що, має задоволення від самоприниження? Але я не мав права його зневажати: біля мене завмерло жовте, аж воскове обличчя, і я з жахом подумав, що таке лице буває в тих, хто починає думати про вічність.

6

Ось яка okazія сталася зі мною в січні 1984 року, і я відчув на собі її непереборний вплив: щось мене в тому усьому тривожило, щось хвилювало, а щось і бентежило — все це я гостро відчув, коли повертався від старого додому. Він мені всунув одну із синових книжок — видання, яке я давно мріяв мати,— був це опис Київської губернії Похилевича. Але я не радів на таке рідкісне придбання і, скільки міг, відмовлявся від нього; мені здавалося, я не повинен був його брати з моральних міркувань. Але взяти книгу довелося тому, що відмовляння прикро вражало мого дивного знайомого: він просив забрати книгу ледве не 8І сльозами на очах.

Коли я повертався, розпогодилося, вітер зник, хоч зранку він дув досить сильний; мені навіть подумалося, що, можливо, його на те тільки й було послано, аби очистити небо від хмар,— він розігнав їх, ніби граючись. Відтак стало ясно й прозоро, і калюжі синьо лискотіли, навколо розливалася мало не весняна теплінь, хоч був іще січень. Але в наших краях часто буває, коли між зиму раптом вривається весна, ніби подає людям про себе звістку і вчить їх дивитися на світ веселіше. Я мав би сприйняти цю історію радісно, адже причин до поганого настрою в мене не було, однак щось турбувало й непокоїло. Мені раптом гостро захотілося вирватися з цієї замкнутої зусібіч вулиці на вільний простір — здається, я жалів цього недавно незнайомого мені Івана Павловича Громадецького більше, ніж того вимагала ситуація. Я впізнавав себе не так у синові, як у ньому самому, адже я також не маю в світі нікого близького. Засидівсь у парубках і вже так призвичаївся до того, що не бажав нічого змінювати в своєму житті. "Господи,— думав я, ковтаючи густе, свіже повітря,— який чудовий навколо світ!" Можливо, й справді ця історія, яку розкажую, не така проста, щось у ній мене посправляшньому хвилює. Коли їхав ліфтом, мені вноу вдалося, що та кімната, в якій тільки-но побував, існує в іншому часовому вимірі; недаремно так довго їхав ліфт, та й жоден ліфт не спускається так повільно; я їхав, і душа моя скніла, бо не знав: у мипулому побував чи у майбутньому. Здалося раптом, що той старий мене обдунив, як не парадоксально це звучить. Ніколи не було в нього ні сина, ні ланки, а ті фотокартки, які показував,— про нього і про матір його.

Я йшов і по-дурному фантазував. Не з його сином я схожий як дві краплі води, а з ним самим, і от ми зустрілися: я теперішній і я майбутній, адже від першого разу він здався мені підозріло знайомим. Чи ж він існує насправді, той старий, чи, може, це я вигадав про себе фантастичне оповідання? Стало смішно й дивно: верзеться казна-що!

Озирнувся — був біля гастроному, де ми тиждень тому зустрілися. Рука намацала в кишені аркушика з блокнота; на ньому написано тремтливою старечою рукою адресу й телефон. У мене під пахвою грілася загорнена в газету рідкісна книга, Похилевича про Київ і про землю навколо нього. Раптом захотілося вчинити щось зовсім мені не властиве. "Давай-но,— сказав собі я,— зайду в цей гастроном, увіт-русь у групу чоловіків і стану в чергу, де продають напої. Можливо, з кимось і побалакаю про футбол чи хокей". — "Але ж, світку мій! — зойкнуло в мені,— не знаю я жодного прізвища ні хокеїста, ні футболіста, та й не тямлю нічого в тонкощах тих ігор!" Вони, ті чоловіки, одразу ж зрозуміють, хто я такий, бо мають на таке тонкий нюх.

Ні, я не піду до гастроному. Ліпше поспішу у своє скромне, затишне прихистя, бо мені таки треба десь сховатися. Я пообіцяв Івану Павловичу Громадецькому, що вряди-годи відвідуватиму його, але в тому не був упевнений. Говорив ті чемні слова і знав, що безсовісно лукавлю: хто вгадає, як воно буде і чи таке ^потрібне це знайомство нам обом? Але я знаю інше: він у мені пробудив щось неусві-домлене, проти чого хочу гостро протестувати: чи можна відмовлятися від того, що освітлює життя, навіть передбачаючи найприкріші розчарування?

Мені стало холодно — з'явилося у мене якесь гостре знервування. Казна-що лізе в голову. Якийсь чоловік упізнав у мені покійного сина, але ми обоє переконалися, що це звичайнісінька випадковість. Чомусь потяглися один до одного, хоч обоє знаємо: нічого не можна ні воскресити, ні повернути. Але чому мені так його жаль? Чому я так дивно хвилююся — не такий я уже вродився вразливий!

Виявилося, однак, що вразливий. Отож ішов розбенте-жений, а небо наді мною цвіло й голубіло. А небо наді мною розгорнулося таке, яке буває тільки весною. Повітря налилося сонячним промінням, і світло переповнювало мене, як вода порожній глек. І я раптом пізнав, що у світі немає нічого випадкового, що й це провіщення весни в січні так само не випадкове; що такий день і сонце конче потрібні мені, отже, й вони не випадкові.

Навколо синьо блимотіли калюжі, навколо біло засвітилися стіни будинків, мені раптом запаморочилася голова, і я мимохіть схопився за вогкий стовбур каштана. Тоді відчув, як під моїми пальцями здригнулося шерехке, укрите жорсткою корою тіло — тіло було живе і на хвилю пробудилося. Воно, як і я, відчуло зворушення від гострого подиху весни і у свій спосіб передало мені своє співчуття.